

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜNAY ARIF qızı NƏSİBLİ

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ DİNLƏYİB-
ANLAMA VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN
SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

**İxtisaslaşma: HSM-060103 – Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası
(ingilis dili üzrə)**

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

ped.f.d., dosent

Firuzə Ədalət qızı Rzayeva

BAKI – 2022

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ.....3-7

**I FƏSİL. TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA
BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ VƏ
DİDAKTİK ƏSASLARI.....8-43**

1.1. Dinləyib-anlama bacarıqları haqqında ümumi məlumat.....8-20

**1.2. Tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasının psixoloji və
didaktik əsasları 21-43**

**II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ
DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI
İMKANLARI.....44 -74**

**2.1. Tələbələrdə ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması
məqsədilə təkilf olunan dərslər modelləri.....44-54**

**2.2. İngilis dilinin tədrisində tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının
formalaşdırılması imkanları, çalışmalar sistemi və əldə olunan nəticələr.....55-74**

NƏTİCƏ.....75-77

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 78-81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son zamanlar xarici dilin tədrisi metodikasında böyük yeniliklər əldə edilmiş və tələbələrin xarici dilə olan yüksək marağı təlim prosesinə də təsir etmişdir. Avropa standartlarına inteqrasiya edərək ingilis dilinin tədrisi zəngin, maraqlı resursların istifadəsinə yer vermişdir. Bu gün ingilis dilinin tədrisində fənn kurikulumlarına istinad edərək məzmun standartlarının, strategiyaların tətbiqi, yeni metodlardan istifadəsi onun mənimsənilməsində uğurlu vasitədir. Gənc nəslin xarici dilləri öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə zəmin yaradır. Xarici dil bir tədris fənni kimi tələbələrdə ümumi təhsili və dünyagörüşünü artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına böyük təsir göstərir. Xarici dili öyrənərkən tələbələr həmin dilin qrammatik quruluşu haqqında müəyyən biliklər əldə edirlər ki, bu da onların ümumi filoloji məlumatlarının genişlənməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur.

Müasir tədris prosesində pedaqoq və metodistlərin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarını yüksək səviyyədə öyrətməkdən ibarətdir. Tələbələrin xarici dil bilikləri sadəcə auditoriya ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Belə hesab edilir ki, əgər müəllimlər ingilis dilində danışmağın əsas xüsusiyyətləri və dinləyib-anlama prosesinə doğru yanaşsalar, tələbələrə düzgün məsləhət və effektiv təcrübə ilə təmin edə bilərlər. Bu gün dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması müəllimlər üçün bir sıra çətinliklər yaradır. Çünki dinləyib-anlama bacarıqları müəyyən zaman müddətində və təcrübə ilə qazanılır. Dinləyib-anlama bacarıqlarının mənimsənilməsi tələbələr üçün mürəkkəb prosesdir. Yəni bu bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün qrammatikada olduğu kimi qayda və qanunauyğunluqlar olmamasına baxmayaraq dinləyib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yollar mövcud deyil.

Dinləyib-anlama bacarığı tədris edilən zaman biz yalnız ingilis dilini yox, həm də dilin necə işlədilməsini öyrətməliyik. Biz eyni anda həm dil sistemini (lüğət tərkibi, qrammatika və s.), həm də dil sisteminin istifadəsini öyrətməliyik.

Şübhəsiz bu mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsində seçilən mövzunun işlədilməsi proqram və dövlət qarşısında qoyulan mühüm məqsədlərin həyata keçirilməsinə müəyyən kömək göstərir. Nəticə etibarı ilə, dinləyib-anlama qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yalnız dərslik materialları ilə məhdudlaşdırılmır. Tələbələrdə seçilən mövzu üzrə dinləyib-anlama üzrə bacarıq və bacarıqların formalaşdırılması müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə də davam etdirilə bilər.

Müasir dərs prosesini texniki vasitələr olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki, texnikanın son nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq digər tədris fənnləri ilə yanaşı xarici dillərin tədrisi metodikasında da müxtəlif üsullardan geniş şəkildə istifadə etmək meylli xeyli artmışdır. Xüsusilə təlim prosesində nitqin yazılması, dinlənilməsi, habelə ekran vasitəsi ilə əyani şəraitin nümayiş etdirilməsi üçün audiovizual qurğular daha çox tətbiq olunmağa başlanmışdır. İnnovativ vasitələrdən istifadə ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsinə də kömək edir.

Təqdim edilən mövzuya əsasən tələbələrdə xarici dillərin tədrisi ilə əlaqədar tərtib edilmiş proqramda dinləyib-anlama bacarıq və bacarıqlarına verilən proqram tələblərindən, dinləyib-anlama qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yollarından (bu əsasən, ilkin mərhələyə aid edilir) və tədrisin ilkin mərhələsində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üsullarından bəhs olunur.

Tədqiqatın obyekt. Tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. İngilis dili dərslərində dinləyib-anlama qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün nümunələrin təhlili.

Tədqiqatın məqsədi. Tələbələrdə xarici dil (İngilis dili) üzrə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasına təsir edən metod və vasitələrin pedoqoji prosesə təsirini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri.

1. Problemlə bağlı nəzəri və pedoqoji ədəbiyyatların təhlili;
2. Problemin ali məktəb təcrübəsindəki vəziyyətinin öyrənilməsi;
3. Tələbələrdə tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün vacib linqvistik (fonetik, leksik və.s) biliklərə yiyələndirmək;
4. Nitq fəaliyyəti (dinləyib-anlama) üzrə kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirmək;
5. Tələbələrdə ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf sisteminin səmərəli formalarını və metodlarını müəyyən etmək;
6. Eksperimentin nəticələrini təhlil etmək;

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin xüsusiyyətinə uyğun olaraq nəzəri təhlil, müşahidə, müsahibə, pedoqoji eksperiment metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis dilində tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafını təmin edən üsul və metodların sistemli şəkildə tədqiqindən, eləcə də onun tədris prosesinə tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki tələbələrin ingilis dilində dinləyib-anlama

bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün, müəllimlər xarici dilə xas olan nəzəri bilikləri, forma və konstruksiyaları öyrətməklə, əməli olaraq istifadə etmə bacarıq və bacarıqları qazanmalı olurlar. Praktik bacarıqlar praktik metodlarla sıx əlaqədardır. Praktik metodlar praktik fəaliyyətin düzgün təşkili ilə bağlıdır. Tələbə praktik fəaliyyətə qoşulmaqdan ötrü, həmin fəaliyyətə müsbət münasibət bəsləməli, fəaliyyət üçün zəruri şəraitə malik olmalı və aktivlik göstərməlidir. Deməli, aktiv dil mühiti texniki təlim vasitələrindən istifadə, eləcə də təlim çalışmaları əsas götürülməlidir.

Dissertasiya mövzusu üzrə müdafiəyə təqdim olunan **müddəalar** aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Tələbələrdə ingilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin nitqini formalaşdırmaq üçün dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafı üzrə işin sistemli şəkildə aparılmasını təmin etmək əsas şərtidir;
2. Tələbələrdə ingilis dilinin tədrisində tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üçün linqvistik biliklər vacibdir;
3. Nitq fəaliyyəti üzrə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi zəruridir;
4. Xarici dilin öyrədilməsində, innovativ texnika və texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi onu təhsil alan tələbələr üçün maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, təhsil alanların dərstdə fəallığını artırır;
5. Müxtəlif situasiyalarda nitq nümunələri, strukturları və nitq modellərindən istifadə edərək dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi təmin edilir;
6. Xarici dillərin tədrisi metodikasında dil öyrənən tələbənin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır;

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil-1 fakültəsinin Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işində göstərilmiş əsas müddəalar müəllifin çap olunmuş məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər bir fəsil müvafiq olaraq ayrı-ayrılıqda yarımfəsillərə ayrılmışdır.

I FƏSİL

TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN PSİXOLOJİ VƏ DİDAKTİK ƏSASLARI

1.1. Dinləyib-anlama bacarıqları haqqında ümumi məlumat

İstənilən xarici dilin tədrisində əsas məqsəd həmin dildə danışmaq, dinləyib-anlama, oxu və yazı bacarıqlarına yiyələnməkdir. Dinləyib-anlama dilin mənimsənilməsi prosesinin əsasını təşkil edən əhəmiyyətli fəaliyyət növlərindən biridir. Məhz bu səbəbdən xarici dili öyrənənlərdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində əsas hədəf dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir. İstənilən bir dildə ünsiyyət qurmaq üçün həmin dildə dinləyib-anlama bacarıqlarına sahib olmaq lazımdır. Dinləyib-anlama bacarıqları kommunikativ səriştənin mühüm komponentlərindən və uğurlu kommunikasiyanı şərtləndirən önəmli amillərdən biridir. Dinləyib-anlama təlimində passiv dinləmə xarici dildə nitqi dinləyən tələbənin söylənilən mətni şüurlu şəkildə heç bir səy göstərmədən dinləməsi kimi başa düşülür. Dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması probleminə diqqət yetirdiyimiz zaman ilk növbədə bu fəaliyyət növünün əsasını təşkil edən prinsip və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Nəzərə almalıyıq ki, ingilis dilli insanlarla görüş situasiyasında, dinləyib-anlama bacarıqlarının mənimsənilməsinə motivasiya tələbələrin ingilis dilinə olan marağını artırmaq üçün mükəmməl vasitə ola bilər. Auditoriyada orjinal dil mühiti auditoriyanın fonoloji, dialektik, praktiki problemlərinin həll olunmasına yardım etmiş olar. Dərstdən kənar olaraq tələbələr müəyyən tapşırığı - xarici dildə qısa

metrajlı müsahibələri yerinə yetirmək üçün təhkim oluna bilinərlər. Bu kimi situasiyalara tələbələr öncədən hazırlaşma məcburiyyətində qalırlar. Onlar özləri haqqında məlumat və tanışlıq və eyni zamanda sual tərtibatı ilə məşğul olurlar. Tələbələr kiçik metrajlı müsahibələrdə bir-birilərinə yardımçı ola bilərlər. Hətta belə bir priyomun tətbiqi zəif tələbələrin inkişafı üçün motivasiya və stimül rolunu oynaya bilər. Bu halda hətta zəif tələbələr özlərinin öyrəndikləri biliklər əsasında suallar və materiallar hazırlayırlar.

Bu prosesdə müəllimin də rolu olmalıdır. Belə ki, pedaqoq mühitin yaradılması üçün tələbələrə yardımçı olmalı, onlara materialların hazırlanmasında və anlaşılmayan problemlərin həllində yardımçı olmalıdır. Bu mühitin yaradılmasında müəllim və tələbələr səfirliklər, konsulluq, hava şirkətləri, etnik restoranlar, bilinqvistik məktəblərlə əməkdaşlıq edə bilərlər. Müəllim və tələbələr müxtəlif məkanlar seçə bilər və ya ingilis dilli insanları cəlb edəcək maraqlı situasiyalar yarada bilərlər.

Bunlardan əlavə olaraq ingilis dilini öyrənmək üçün müasir dövrdə tələbələr üçün geniş imkanlar yaradılmışdır, tələbələri onlardan səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə istiqamətləndirmək isə müəllimlərin üzərinə düşür.

Bəzi dinləmə istiqamətli saytlar dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayırlar. Tələbələr saytın çox geniş imkanlarından istifadə edərək leksik və qrammatik biliklərini artırır, kiçik hekayələr və video materialları dinləyərək verilmiş tapşırıqlarla öz ingilis dili biliklərini yoxlayır və eyni zamanda müxtəlif ölkələrdən olan həmyaşıdları ilə fikirlərini bölüşürlər. Tələbələrə ingilis dilinin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək bu şəkildə öyrədilməsi inkişaf etməkdə olan doğma vətənimiz üçün

bacarıqlı və savadlı kadrlar yetişdirmək kimi məqsədimizə çatmaqda bizə kömək edir [30].

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox insanlar hətta ana dilində dinlədikləri mətnləri belə adekvat şəkildə qavraya bilmirlər. Tədqiqatçıların fikrinə əsasən ünsiyyət prosesinin doqquz faizi yazı, on altı faizi oxu, otuz faizi şifahi nitq və qırx beş faizi dinləyib-anlama vasitəsi ilə həyata keçir. Bu da dinləyib-anlamanın kommunikasiyanı təmin edən əsas fəaliyyət növü olmasını sübut edir. Həmçinin xarici dilin mənimsənilmə səviyyəsinin həmin dildə dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindən asılı olması da qeyd olunmalıdır. Tədris edilən dildə dinləyib-anlama bacarıqlarının lazımi səviyyədə olması tələbələrin film izləyərkən, radio verlişlərə, dildaşıyıcılarının nitqlərinə qulaq asarkən fikir və ideyaları adekvat şəkildə qavramaqlarına imkan verir. Bugün istifadə olunan xarici dillərin tədrisi metodikasında, xüsusilə aktual olan məsələlərdən danışarkən nəzər yetirilməli məsələlərdən biri keçirilən xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində tələbələrə şifahi nitqin öyrədilməsinin səmərəliləşdirilməsidir. Tələbələrdə ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları formalaşdırılır, möhkəmləndirilir, inkişaf etdirilir, təkmilləşdirilir. Əsas məqsəd isə dilöyrənənlərdə, xüsusilə də ingilis dilində təhsil alan tələbələrdə yaradıcı, sərbəst şəkildə danışmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir.

Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində tələbələrinin şifahi nitqinin, tədrisi, o cümlədən də ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi problemi hələ də lazımi şəkildə həll edilməmişdir. Bu sahədə bir-birinə zidd olan fikirlər söylənilir. Tədqiqatçıların bir qrupu şifahi nitqi, oxu və yazı ilə ardıcıl şəkildə öyrətməyi, digərləri isə dinləyib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirməyi tövsiyyə edirlər. Tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yararsız olan ənənəvi üsullardan deyil, innovativ metodların istifadə edilməsinə

üstünlük verilməlidir. Təcrübə onu göstərir ki, bu olmadan tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının düzgün və adekvat inkişafından danışmaq olmaz [34].

Dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafı, bilavasitə tədris prosesində istifadə edilən təlim materiallarının düzgün şəkildə seçilməsindən asılıdır. Tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının tədrisi üçün seçilən modellər, nitq nümunələri elə olmalıdır ki, tələbə onu tez qavraya bilsin və kommunikasiyada istifadə edə bilsin. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisində, o cümlədən də ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının tədrisində istifadə edilən təlim materiallarının seçilməsi problemi xarici dillərin tədrisi metodikasında indiyə qədər lazımi şəkildə həll edilməmişdir.

İngilis dilində təhsil alan tələbələrin kommunikativ nitq fəaliyyətini inkişaf etdirilməsinin nə dərəcədə səmərəli olması yalnız seçilən dil materiallarından asılı deyildir. Elmi əsaslar üzərində işlənmiş çalışma və tapşırıqlar tələbələrin real ünsiyyət prosesinə cəlb edilməsini təmin etməlidir. Dialoji nitqin tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə təmin edilməsi və bu sahədə uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə xidmət edən çalışma və tapşırıqların işlənilib hazırlanması müasir metodikanın ən vacib problemlərindən biri olaraq qalır. Tapşırıq sistemi yaratmaq problemi, hal hazırda ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün vacib məsələdir [9, 23].

İngilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün səmərəli metod irəli sürərkən təlimin baş verdiyi şərait nəzərə alınmalıdır. Tələbələr ingilis dilində ana dillərində olmayan leksik vahidlər, qrammatik strukturlar və nitq modellərinə rast gəlirlər ki, bu da dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir.

Dinləyib-anlama bacarıqlarının tədrisi onun hansı üsullarla, hansı dil və nitq materialları ilə verilməsindən bilavasitə asılıdır. Məhz bu səbəbdən xarici dildə dinləyib-anlama bacarıqlarının tədrisi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarını öyrənmək üçün öncə nitq fəaliyyətinin nə olduğunu bilmək lazımdır. Nitq fəaliyyəti müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektidir. Linqvistika, psixologiya və fiziologiya – nitq fəaliyyətinə müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Linqvistika nitq fəaliyyətinin məhsullarını, psixologiya isə nitq fəaliyyətinin mexanizmlərini öyrənir.

Bir qrup alimlər bacarıqları bacarığın formalaşdırılmış komponenti kimi qiymətləndirirlər. Nitq fəaliyyəti təkrar olunduqca müəyyən, uyğun bacarıqlar da meydana gəlir. Deməli, vərdişin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də nitq fəaliyyətinin avtomatlaşdırılmış formada yerinə yetirilməsidir. Avtomatlaşdırma eyni bir fəaliyyətin təkrarlanması nəticəsində baş verir. Bacarıq isə müvafiq istiqamətdə fəaliyyət üçün bacarıqlar sistemidir.

V. İ. İlginoy və M. İ. Babnevoy kimi bir çox metodist və psixoloqlar qeyd edirlər ki, dinləyib-anlama vasitəsi ilə məlumat almaq oxuya nisbətən daha çətindir [29]. Çünki, şifahi nitqdə məlumatı qəbul etmək və anlamaq eyni vaxtda baş verir və təqdim edilmiş material analiz edilmədən birbaşa qəbul edilir. Yazılı materialdan fərqli olaraq şifahi nitqdə temp mühüm rol oynayır. Əgər təqdim olunan materialda nitqin tempi dinləyicinin dinləyib-anlama qabiliyyətinə müvafiq deyilsə, bu zaman tələbə, dinləyici nitqi qəbul etdiyi zaman çətinlik çəkəcək və məlumatın az bir qismi dinləyici tərəfindən qavranılacaq. Buna görə də təqdim olunan materialın tempini müəyyən edəndə verilmiş dildə nitqin orta tempi ilə birlikdə tələbələrin fərdi dinləyib-anlama bacarıqları da nəzərə alınmalıdır. Dinləyib-anlama prosesinin əvvəlki mərhələlərində təqdim olunan siqnalların

sürətini sözlər və söz birləşmələri arasında pauza etməklə azaltmaq lazımdır. Tempin həmişə yavaş olması tələbələrin iş qabiliyyətini aşağı salır, buna görə də təqdim olunan nitq materialının sürətini tədricən artırmaq lazımdır.

Bir sıra müəlliflər dinləyib-anlamanın iki növünü qeyd edirlər: tam anlamaq və eşitdiyın mətnin ancaq məzmununu anlamaq. Tədrisin aşağı mərhələsində dinləyib-anlama bacarığının birinci növü, yəni eşitdiyinin tam, dəqiq anlaşılması əsas hesab olunur. Dinləyib-anlama sadəcə məlumatın qəbulu olmayıb, həm də eşitdiyinə cavab vermək üçün daxili hazırlıqdır. Anlama danışıq prosesində, danışıq da anlama prosesində formalaşır. Beləliklə də, dinləyib-anlama – danışığı hazırlayır, danışıq da öz növbəsində nitqin şifahi formada qəbulunun təşkilinə şərait yaradır.

Tədqiqatçıların fikrincə, əgər anlama sözlərin qrafik formalarına əsasən baş verirsə, onda yazılı material tələbə tərəfindən şifahi nitqə nisbətən daha yaxşı qəbul edilir. Lakin, anlama səsli obrazlara əsaslanarsa, onda şifahi nitq yazılı nitqə nisbətən tələbə tərəfindən daha yaxşı qəbul edilir [4, 403].

Şifahi nitqin qəbul edilməsinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Şifahi monoloji nitqi dinləyən zaman tələbə başa düşə bilmədiyi yerlərdə nitqi dayandırmaq imkanına malik deyil. Dioloji nitqdə isə tələbənın diqqəti iki yerə bölünür, yəni o, eyni zamanda həm dinləyici, həm də danışan rolunda çıxış edir. Həmsöhbətinin dediklərini dinləməklə, tələbə eyni zamanda ona uyğun cavab barədə də düşünür. Şifahi nitqin qəbul edilməsi yazılı nitqin qəbuluna əsasən daha çox əqli səy tələb edir. Çünki insanın eşitmə qabiliyyəti görmə qabiliyyətindən on altı dəfə azdır.

H. Palmer öz sistemə əsasən şifahi nitqi bir-iki ay passiv öyrətməyi təklif edirdi. Bu zaman tələbə müəllimin ingilis dilində danışdığı hekayələrə qulaq asır,

ana dilindən istifadə etmir. Lakin H. Palmerin bu sistemində bir həqiqət də vardır ki, O, eşidib-anlama bacarıqlarını aşılarkən, şifahi nitqdə düzgünlük kriteriyasına riayət etməyin vacibliyini vurğulayırdı. Düzgün nitqi isə tələbə dəfələrlə təkrarən eşitdiyi düzgün tələffüzdən öyrənə bilər. Müasir metodist-alimlərin əsərlərində də ingilis dilində autentik materialları tədrisin ilk mərhələsindən başlayaraq intensiv öyrətmək tələb olunur.

Məktəb tələbələrində ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasından danışıarkən, bu dilin öz lüğət ehtiyatına görə dünya dilləri içərisində ən zəngin dillərdən biri hesab edildiyini də vurğulamaq lazımdır. İngilis dilinin zəngin söz ehtiyatının müəyyən hissəsini tələbələrə öyrədə bilmək üçün, dili ilk növbədə tələbələrə sevdirmək lazımdır. Həmçinin, proqramda mənimsənilməsi nəzərdə tutulan materiallar möhkəm öyrədildiyi təqdirdə, tələbələr bu dildə danışan şəxsi başa düşməklə bərabər öz düşüncələrini də ifadə edə bilərlər. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bəzən dil sinifini bitirən tələbələrin əksəriyyəti ingilis dilində fikirlərini ifadə etməkdə və söylənilən mətni başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilini tədris edən müəllimlərin bir qismi dinləyib-anlama yönümlü materialların tədrisinə lazımi qayğı göstərmirlər, onlar audio materialları tələb olunan şəkildə təqdim edirlər. Belə ki, fikrin şifahi formada ifadə olunması nitq materialının bərpası və nitqin baş verdiyi şəraitə müvafiq olaraq nitqin əlaqələndirilməsi olmadan qeyri-mümkündür. Eyni zamanda, fikirdə əhatə olunan nitq vahidlərini tanımadan, fikrin deyildiyi vəziyyətlə və kontekst ilə onları əlaqələndirmədən nitqin düzgün şəkildə qavranılması, mənimsənilməsi mümkün deyildir [4, 402].

Deyilənlərdən məlum olur ki, nitq materiallarını, nitq fəaliyyətində istifadə etmək üçün nitq materialları mənimsənilməlidir və bu materiallardan istifadə etməklə zəruri əməliyyatlar aparmaq bacarığına yiyələnmək lazımdır.

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, göstərilən əməliyyatlara yiyələnmək yolunda müəyyən çətinliklər durur; bu çətinliklərin əsas mənbələri-ana dili və ingilis dili arasında, ingilis dili daxilində-interferensiya və ya dillərarası və dil daxili interferensiyadır.

Dilin öyrənilməsində dörd məzmun xəttinin biri və birincisi dinləyib-anlamadır və dərstdə dinləmə materiallarının yerinə yetirilməsini də ön plana çəkilir. Tələbənin dinləmə tapşırıqlarını öz müəllimi deyil, doğma dildə danışanın dilindən eşitməsi isə daha perspektivli olur. Ola bilsin ki, müəllimin çox mükəmməl tələffüzü var, amma, tələbənin fərqli səs dinləməsi onun xarici dili dinləyib-anlama qabiliyyətlərinin formalaşmasını tezləşdirir. İnternet vasitəsilə dünya ölkələrindən olan müəllim, təlimçi və ekspertlər ilə mütəmadi olaraq aparılan vebinarlar, forumlar və ya video konfranslardakı fikir mübadiləsindən belə bir nəticəyə gəlirik, tələbələr ingilis dili dərslərində, xüsusilə də ingilis dilinin ana dili olmayan ölkələrdə tədrisi zamanı, hər dərs dinləmə tapşırıqları yerinə yetirirlər. Odur ki, dinləyib-anlama bacarıqlarının texniki vasitələrlə inkişafı tələbələrə müsbət təsir edir.

Biz məhz dinləyib-anlama bacarıqlarının köməyi ilə radio-televiziya verlişlərini, həmçinin filmləri izlədiyimiz zaman müxtəlif informasiyalar əldə edirik. Eləcə də hər bir adam onunla həmsöhbət olan digərinin danışığını başa düşməlidir, əks halda o, söhbəti davam etmək iqtidarında olmayacaq. Demyankonun qeyd etdiyi kimi bəzi müəllimlər tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının mənimsənilməsinə az əhəmiyyət verir və hesab edirlər ki, dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqları öz-özünə formalaşır [17, 78]. Lakin biz tələbələrin qrup yoldaşlarının, müəllimlərinin və digər şəxslərin onlara ingilis dilində verdiyi sualları başa düşməkdə nə qədər çətinlik çəkdiklərinin şahidi oluruq. Tələbələr

mətni yavaş oxumağı xahiş edir və mətnin mənasını tuta bilmədiklərini qeyd edirlər.

Metodistlər tərəfindən ali məktəblərdə aparılan müşahidələr göstərir ki, ali məktəblərdə tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi prosesi kifayət qədər güclü deyil. Hər hansı bir dildə düzgün danışmaq üçün həmin dildə dinləyib-anlamaq bacarıqlarına yiyələnmək vacibdir.

Çoxları bəzən ingilis dilini bilmək anlayışını həmin dildə danışmaq qabiliyyəti ilə eyniləşdirirlər. Lakin, ingilis dilində danışmaq heç də o demək deyil ki, həmin şəxs ingilis dilini başa düşür. Ona görə də hər bir tələbə qulaq asmaq, dinləyib-anlama bacarığına malik olmalıdır. Amma tələbələrin əksəriyyəti bu bacarığa malik olmadıqları üçün danışığın yalnız otuz faizini başa düşürlər. Bu da tələbələrdə dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarının düzgün qurulmamasından irəli gəlir.

Passov qeyd edir ki, dinləyib-anlama danışmaq bacarığı ilə sıx əlaqədardır və onlar şifahi nitqin əsas qütblərini təşkil edirlər [20, 24]. Onların hər ikisi nitqin reseptiv fəaliyyət növünə aiddir. Bəzi hallarda dinləyib-anlamayı passiv fəaliyyət növü də adlandırırlar. Bu düşüncə ilə razılaşmaq olmaz, çünki, dinləyib-anlama aktiv dərk etmə prosesidir. Ona görə də bu proses müxtəlif yeni nitq məlumatlarının qəbul edilməsinə və başa düşülməsinə yönəlmişdir.

Dinləyib-anlama bir bacarıq kimi müxtəlif kateqoriyalara əsaslanır:

- a) qrammatik nitq formalarının morfoloji səviyyədə başa düşülməsi;
- b) söz və söz birləşmələrinin başa düşülməsi;
- c) nitqin səsli hissəsinin, yəni səslərin, intonasiyanın və s. qəbul edilməsi.

Nitq vərdiş və bacarıqlarını öyrənə bilmək üçün dil öyrənənlər ilk növbədə nitq fəaliyyətinin nə olduğunu bilməlidirlər. Nitq fəaliyyəti insanın əmək fəaliyyətinin təsiri ilə meydana gəlmişdir. Nitq fəaliyyəti linqvistika, psixologiya, fiziologiya və digər bir sıra elmlərin tədqiqat obyektidir. Bu elmlərin hər biri nitq fəaliyyətinə müxtəlif aspektlərdən yanaşırlar. Nitq fəaliyyətinin mexanizmlərini psixologiya, məhsullarını isə linqvistika öyrənir.

Digər tərəfdən dinləyib-anlama mürəkkəb fəaliyyət növü olmaqla qavrama komponenti və linqvistik bilikləri özündə cəmləşdirir. Metodistlər bu fenomeni daha geniş şəkildə izah etməyə çalışarkən dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər irəli sürürlər. Tədqiqatçılar dinləyib-anlamanın koqnitiv təbiətə sahib olduğunu və qavrama prosesinin həm də linqvistik biliklərə əsaslandığını qeyd edirlər. Dinləyib-anlama bacarıqlarını aşılarkən hədəf, dinlənən materialların tələbə tərəfindən adekvat şəkildə qavranılması və dinlənən mətni tam şəkildə başa düşmək məqsədi ilə şərh edilməsindən ibarətdir.

Xarici dilin tədrisinin tətbiqində vərdiş və bacarığın həlli probleminə ən geniş yanaşmalardan biri nitqin formalaşmasının elementar bacarıq, vərdiş və ikinci bacarıq olmaqla üç əsas pillədə getməsi istiqamətindədir.

Passovun nəzəriyyəsinə əsasən nitq fəaliyyətinin metodiki cəhətdən iki növünü göstərmək olar [19, 127]:

- 1) Produktiv növ – buna nitq fəaliyyətinin yazılı və şifahi növləri aiddir
- 2) Reseptiv növ – buraya isə nitq fəaliyyətinin dinləyib-anlama və oxu növləri aiddir.

Bu növlərin hər birinin özünəməxsus mexanizmlərinin olması onları birbirindən fərqləndirməkdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hətta bir qrupa aid

edilən oxu və dinləyib-anlama növləri də bir-birindən fərqlənir, bu nitq fəaliyyəti növlərinin öyrənilməsi yolları da fərqlidir. M. İ. Demyanenkonun fikrincə şifahi nitq nitq fəaliyyətinin produktiv növünə aiddir [17, 134].

Dinləyib-anlamanın reseptiv nitq fəaliyyətinə aid olmasına baxmayaraq o passiv yox, aktiv prosesdir. Bu da dilin fonoloji, semantik və sintaktik imkanlarından xəbərdar olan tələbənin səs dalğalarını birləşdirərək məna kəsb edən mətnləri yaratmağına imkan verir. Dinləyib-anlama bacarıqlarını tələbələrə aşılarkən danışan şəxsin kommunikativ niyyətini bildirmək bacarığını müntəzəm olaraq inkişaf etdirmək əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Nitq fəaliyyəti şifahi və yazılı formada həyata keçirilir.

Şifahi nitq intonasiya, temp, həmsöhbətlə əlaqə və s. faktorlarla səciyyələnir. Yazılı nitqin də yazının əvvəlcədən planlaşdırılması, intonasiyanın olmaması, düşünülməsi və s. kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri var.

Nitq fəaliyyəti vahid fəaliyyət növü kimi uyğun vərdiş və bacarıqlara əsaslanır. Lakin nə pedaqoji, nə də psixoloji ədəbiyyatda bu terminlər eyni mənada təqdim edilmir. Bacarıq müəyyən bilik, bacarıqlara sahib olan şəxsin fəaliyyətini məqsədyönlü tənzimləmək üçün lazım olan praktiki və psixoloji hərəkətlərin mürəkkəb sistemidir. Baxmayaraq ki, bəzi mənbələrdə bacarıqla qabiliyyət eyniləşdirilir, amma qabiliyyət fərdin daxili imkanıdır.

Bir çox tədqiqatçılar göstərirlər ki, dillərin bir-birinə təsiri həm mənfi həm də müsbət ola bilər. Həmçinin dillərin tərkibində mövcud olan struktur müxtəliflikləri dinləyib-anlama prosesində mətnin düzgün çatdırılmamasına gətirib çıxara bilər. Yəni Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin axırında işlənməsi, ingilis dilində isə xəbərin mübtədadan sonra işlədilməsi kimi sintaktik fərqliliklər mətni dinləyib-

anlamaqda çətinliklər yarada bilər. Amma Y. A. Jlutenkunun fikrincə təbii əlaqədə ana dili daha çox təsirə məruz qalır [11, 18].

Dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasında artikulyativ yanaşma nəzəriyyəsi rus linqvistləri K. M. Kolosov və İ. A. Qruzinski tərəfindən irəli sürülüb.

Artikulyativ nəzəriyyəsinə əsasən xarici dildə olan səslər şərti olaraq üç yerə bölünür:

- 1) hər iki dildə bir-birinə uyğun gələn və ya oxşar olan fonemlər;
- 2) oxşar əlamətləri olsa da, tam uyğun olmayan fonemlər;
- 3) ana dili ilə oxşarlığı olmayan fonemlər.

Bu kateqoriyalar ali məktəblərin tələbələrin xarici dil öyrənərkən nələrdə daha çox çətinlik çəkdiyini müəyyənləşdirməyə istiqamət verir.

Dinləyib-anlama qavrayışına və onun imitasiyasına akustik yanaşmada diqqət yetirilir. Bu yanaşmada səsin mənimsənilməsi nitq axını, nitq modelləri və strukturu vasitəsi ilə həyata keçirilir [1, 394].

Diferensial yanaşmada isə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müxtəlif analizatorlardan istifadə olunur. Diferensial yanaşmada da akustik yanaşmada olduğu kimi müəllimin didaktik nitqinə əsaslanaraq adekvat nitq bacarıqları formalaşdırılır.

Bir çox metodistlər tərəfindən təsdiq edilmişdir ki, xarici dilin öyrədilməsində və nitq fəaliyyətinin formalaşmasında dinləyib-anlama bacarıqlarının xüsusi əhəmiyyətə sahib olmasına baxmayaraq, dil öyrənənlərin qarşılaşdığı çətinliklər dinləyib-anlama prosesləri ilə də əlaqəlidir. Nitq fəaliyyətinin növləri arasında zəncirvari əlaqənin olmasına baxmayaraq, tədris prosesində praktiki mənada bunlar

nəzərə alınmır. İstənilən xarici dilə yiyələnmək üçün həmin dildə danışıq bacarıqları dinləyib-anlama bacarıqları süzgəcindən keçməlidir.

Yuxarıda sadalanan nəzəriyyə və yanaşmalara əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində fizioloji, psixoloji və individual olmaqla müxtəlif amillər rol oynayır.

1.2. Tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasının psixoloji və didaktik əsasları

Dilşünaslığın bir sahəsi olan psixolinqvistika psixoloji mexanizmlər əsasında nitq prosesini öyrənir. Yeni bir sahə olan psixolinqvistika nitq fəaliyyəti kimi dil kodları vasitəsi ilə informasiyaların qəbulu və ötürülmə prosesini araşdırır.

Şifahi nitqin qəbulunun psixoloji əsası qəbuletmə prosesindən, insan tərəfindən dil vahidlərinin səslər şəklində tanınmasından və onların mənalарının anlanılmasından ibarətdir. Dinləyib-anlama prosesi isə psixoloji cəhətdən çox mürəkkəb struktura malikdir. Dinləyib-anlama prosesini hərəkətə gətirən əsas vasitə hər hansı bir şifahi nitqdən özünə lazım olan informasiyanı əldə etməkdir.

Dinləyib-anlama - eşidilən nitqin qəbul edilərək başa düşülməsi olmaqla yanaşı öz-özlüyündə fikri və mimik fəaliyyəti əks etdirir. Bu vərdişinə yiyələnmək inkişaf etdirici, tərbiyəvi və elmi məqsədləri həyata keçirmək üçün imkan yaradır.

Dinləyib-anlamanın iki tərəfi mövcuddur: hissi və məntiqi. Baxmayaraq ki, keyfiyyətə fərqli mövqələrdə olmalarına baxmayaraq, bu proseslər qırılmaz vəhdətdə fəaliyyət göstərir.

Nitqin qavranılması dinləyib-anlamanın mexanizmlər sistemində birinci komponentdir. A. R. Lurinin hesab edirdi ki, başqa dili bilməyən şəxs dili nəinki başa düşmür, həm də onu eşitmir [30]. Qavramanın inkişaf etdirilməsi, qavramanın operativ vahidinin çoxalması hesabına gedir. Dinləyib-anlama prosesinin müvəffəqiyyətli olması bu vahidin böyüklüyündən asılıdır. Nitq nə qədər iri bloklarla qavranılırsa, nitqdə olan informasiyaların yenidən işlənməsi bir o qədər uğurlu alınır. Nitq məşq zamanı öncə sözlərlə hissə-hissə qavranılır. Həmçinin nitq tərkib hissələrinin ayrılmayan vahidi (məsələn fraza) kimi də qavranıla bilər.

Beynin yüksək təhlil və tərkib forması qavramadır. Təhlil etmədən mənalı qavrama mümkün deyil. Tanış olmayan əcnəbi dilin aramsız səs axını kimi qavranılması buna nümunə ola bilər. Nitqin mənalı qavranıla bilməsi, yaxud onun anlaşılması üçün nitqi ayrı-ayrı hissələrə, frazalara, ifadələrə ayırmaq lazımdır. Həmçinin nitqin qavranılması prosesində eyni zamanda tərkib də baş verir və bunun nəticəsində biz fərqli səsləri yox, xüsusi məna daşıyan cümlələri, sözləri qavrayırıq. Bu proses zamanı baş beynin qabıq maddəsində müvəqqəti sinir əlaqələrinin yaranması baş verir. Dinləyib-anlama prosesinin öyrədilmə metodikasında qavrama mexanizminin fəallıq dərəcəsi xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Qavrama mürəkkəb idrak prosesidir. Onun tərkibində duyğularla yanaşı insanın keçmiş təcrübəsi də rol oynayır. Nitq, təfəkkür, iradə və s. kimi idrak prosesləri qavrama ilə üzvi surətdə bağlıdır. Qavrama insanın meylindən, marağından, dünyagörüşündən, emosional vəziyyətindən, yönəlişindən asılıdır. Bu səbəbdən də dinləyib-anlama zamanı tələbənin bu vəziyyətlərinin tənzimlənməsi və idarə olunmasının metodiki əhəmiyyəti böyükdür.

Müəyyən olunmuşdur ki, qavrama prosesinin başlamasından öncə nitq duyulan kimi artikulyasiya orqanları minimal fəallıq göstərirlər. Bunun sayəsində dinləyənin şüurunda oyadılan müəyyən modellər nə eşidiləcəyini öncədən artikulyasiya etməyə imkan verir. Eşitmə ilə daxil olan siqnalların bizim yaddaşımızda mövcud olan modellərlə fasiləsiz tutuşdurulub müqayisə olunması iki formada baş verir [2, 346]:

- a) qavramanın müqayisə olunan vahidi kəsildikdən sonra tutuşdurma;
- b) öncədən kökləmə sayəsində oyandırılmış modellərlə tutuşdurma. Aydın ki, dinləyib-anlama prosesi ikinci halda daha effektiv olur.

Müqayisə etmənin insanın köhnə təcrübəsi, emosiyaları və hissləri ilə sıx bağlı olması da nəzərə alınmalıdır. Eşidən kəsin təcrübəsi dedikdə eşitmə qavramasının və nitqin anlanılmasının əsasının təşkil edən hərəki hiss etmə və eşitmə izləri başa düşülür. Tutuşdurma-tanıma mexanizmi eşitmənin izləri qədərincə fəal olduqda xəbərin qavranılması zamanı dirçəlir və dərk edilmiş tanınma baş verir.

Əlbəttə ki, dinləyənin beynində müəyyən frazalar dəstinin saxlanılmasını düşünmək düzgün deyil və praktiki olaraq bu mümkünsüzdür. Tanıma prosesi tutuşdurma zamanı yadda saxlanılanla eşidilənin tamamilə üst-üstə düşməsi hesabına yox, müəyyən invariantlar əsasında baş verir. Metodiki olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu cür invariant əlamətlər köhnə nümunədə qavranılmışların əsasında abstraktlaşdırılır [30].

İngilis dili tədrisinin keyfiyyətinin artırılması və dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədi ilə tələbələrin motivasiya və stimullaşdırılması vacib məsələdir. İngilis dili dərslərində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədinə çatmaq auditoriyada tələbələrin fəal iştirakından, təşəbbüskarlığından, pedaqoqun ustalığından və istifadə etdiyi texnoloji metod və avadanlıqlardan asılıdır. Müasir tətbiqi təlim-tədris texnologiyaları tələbələrin əld etdikləri bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının stimullaşdırılmasına xidmət edir.

Təhsildə motivasiya və stimullaşdırma tələbələrin bacarıq, zəruri informasiya və ya məlumatların axtarışını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək, real vəziyyətdə qazanılmış bilikləri və bacarıqları tətbiq etmək, təsirli müvafiq dil sahəsində fəaliyyət göstərmək, lazım olan məlumatı sərbəst işləmək, təhlil etmək və qiymətləndirmək, əldə edilmiş bilikləri praktikada tətbiq etmək, bilikləri müstəqil əldə etməyə səy göstərmək və s. hesab olunur [12, 36]. Müasir tədris texnologiyalarına görə, müəllim xarici dil dərslərində tələbələrin fəaliyyətini

stimullaşdırmaq məqsədi ilə auditoriyanın bütün üzvlərinin maraqlarını təmin etməyə çalışmalıdır. Müəllimin stimullaşdırma və motivasiya metodlarından istifadə etməklə, hər bir tələbə öz potensial qabiliyyətinin müstəqil olaraq probleminin həllinə, öz bilik və bacarıqlarının reallaşdırılmasının həyata keçməsinə nail olur. Müasir pedaqoji texnologiyaya görə, potensial gücündən asılı olmayaraq hər bir tələbə öz bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etmək şəraiti yaradılmalıdır.

Eyni zamanda müəllim, pedaqoq tələbələrə dil dərslərində biliklərin və məlumatların müstəqil əldə olunmasını öyrətməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi təlim texnologiyasının əsas məqsədi tələbələrin yeni təlim bacarıqlarına, bacarıqların formalaşması konsepsiyasına, təfəkkürün daha yaxşı və səmərəli istifadəsinə motivasiya etməkdir. İngilis dili dərslərini optimallaşdırma, intensivləşdirmə, maraqlı etmək, stimullaşdırma, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür, tələbə müstəqilliyi məqsədilə verilən biliyin məzmununu ötürmək üçün müxtəlif metodlardan, mühitlərdən və debatlardan və diskussiyalardan, əqli hücumdan və s. kimi bir sıra metodlardan, didaktik oyunlardan və başqa kreativ vasitələrdən istifadə təlimin stimullaşdırılması və motivasiyası ilə şərtlənir.

Ümumiyyətlə, motivasiya və stimullaşdırılma tədrisin effektivini artırır. Təhsilin effektivliyi və keyfiyyəti isə təlim-tədris prosesində baş verən pedaqoji texnologiyaların istifadəsindən aslı olan məsələdir. Təlimin stimullaşdırılması və motivasiya olunması tədrisin və təlimin səmərəli, fəal və kreativ formada həyata keçirilməsi məqsədi ilə onları müxtəlif növ pedaqoji priyomlarla təmin edilməsinin fonunda baş verməlidir. Digər bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunduğu kimi dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasında da stimullaşdırılma motivasiyadan istifadə olunmalıdır.

Tələbələrdə müəllimlər çox vaxt əsas fəaliyyətlərini tələbələrin dil biliklərinə yiyələnmələri istiqamətində yönəldir və tələbələrin nitq səriştəsi diqqətdən kənar qalır. Bir çox hallarda dili dərslərində dil daşıyıcıları ilə real kommunikasiya imkanlarına şərait olmaması kimi meyarlar tələbələrdə ünsiyyət həyəcanı, danışmaq kompleksinin yaranmasına səbəb olur. Real kommunikasiya qorxusunun yaratdığı təsir haqqında danışarkən daha bir cəhətə də fikir vermək lazımdır. Tələbələrin yaşadığı qorxu hissi müsbət və mənfi təsirə də malikdir. Müsbət təsir tələbələrinin dilinin öyrənilməsi zamanı ciddi cəhd göstərməsində, verilmiş tapşırıqları yerinə yetirmək üçün çox vaxt sərf etməklə təlimdə irəliləməsində əks olunur. Belə olduğu halda qorxu tələbələri daha ciddi çalışmağa sövq edir və qəribə də olsa stimullaşdırıcı təsirə malik olur. Tələbə qorxur və bunun üçün daha çox çalışır, getdikcə müvəffəqiyyət qazanır, öz bacarığına inamı güclənir, getdikcə qorxu hissi inam hissi ilə əvəzlənir. Dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasında tələbənin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və eyni zamanda müəllimin doğru yanaşması həlledici rol oynaya bilər. Qorxunun mənfi təsiri isə tələbənin ruhdan düşməsində, qrup yoldaşlarının yanında özünü inamsız hiss etməsində və getdikcə təlimdən geri qalmasında ifadə olunur. Real təlim mühitində baş verən bu cür halların qarşısını almaq üçün kommunikativ təlim səmərəli yollar təklif edir. Tələbələrdə müəllimin səbirli, dostyana münasibəti, təlim materiallarından istifadədə fərdi xüsusiyyətlərin də nəzərə alınması, tələbələrdə motivasiyanın artırılması və s. yollar tədricən qorxu hissini aradan qaldırmağa və hər bir tələbənin kommunikasiya prosesinə aktiv iştirakçı qismində cəlb etməyə imkan verir.

Tələbələrdə digər bir psixoloji faktor da nəzərdən qaçırmaq olmaz. Dinləyib-anlama bacarıqlarının kommunikativ yönümlü tədrisi zamanı tələbə hiss edəndə ki, müəllim onun nitqini, onun nitq inkişafını izləmək üçün deyil, sadəcə

formal əlamətləri əsas götürməklə qiymətləndirmək üçün dinləyir, onda demotivasiya olur. Bu cür halların qarşısını almaq üçün xarici dillərin tədrisində kommunikativ yanaşma tələbə-müəllim cütlüyündən çox, tələbə-tələbə, tələbə-qrup münasibətlərini əhəmiyyətli hesab edir. Qrup yoldaşları ilə dialoq qurarkən tələbələr mənfi qiymətləndirmədən qaynaqlanan qorxu hissini keçirmirlər və davamlı olaraq danışaraq onlarda dinləyib-anlama bacarıqları formalaşır. Kommunikativ yanaşmanın özlərinin əsas iş üslubu kimi qəbul edən müəllimlər qiymətləndirmənin metodiki mənasını düzgün şəkildə başa düşməli və onu effektiv həyata keçirməklə tələbələrdə olan inamsızlıq hissələrini zamanla azaltmalı, dinləyib-anlama bacarıqlarını tələbələrdə inkişaf etdirməlidirlər [25,122].

Dinlənən mətnin mənimsənilməsi dinləyib-anlama zamanı nitq orqanlarının qabaqcadan köklənməsi halıdır ki, bu, beyində hansısa modelin oyanmasına səbəb olur. Belə köklənmə antisipasiya mexanizminin fəaliyyəti üçün əsasdır və antisipasiya nitqin struktur, məzmunu tərəfidir. Ancaq tanıma hələ anlama demək deyil və buna, artıq, aktual dərkətmə səviyyəsində fəaliyyət göstərən məntiqi anlamamanın mexanizmi gətirib çıxarır. Beynin analitik-sintetik fəaliyyəti insanın digər qabiliyyətlərinin köməkliyi ilə anlama funksiyasını həyata keçirir. Çox mürəkkəb bir dil prosesi olan anlama hələ dərinədən öyrənilməmişdir və əgər anlamamanın təkmilləşdirilməsi xarici dil tədris edən müəllimdən asılıdırsa, bütün digər mexanizmlərin formalaşdırılması onun birbaşa vəzifəsidir.

Eksperimentlər əsasında müəyyən olunmuşdur ki, ana dilində nitqin normal tempi dəqiqədə təxminən üç yüz iyirmi heca, xarici dildə isə iki yüz əlli hecadır. Səslərin və sözlərin qəbul edilməsində qısamüddətli yaddaş böyük rol oynayır. Bu sözləri bütöv birləşdirmə şəklində səsləndirilib, mənası tələbə aydın olana kimi yadda saxlamaq lazım gəlir. Sonra isə unutma mexanizmi işə düşür, bütün sözlərin

yaddaşda saxlanması sonra gələn məlumatın qəbulu prosesində qarışıqlıq yarada bilər.

Psixoloji mövqedən xarici dildə dinləyib-anlamanın bir çox çətinlikləri var və bunlar müxtəlif səpkilidirlər:

1) Öncəliklə qeyd etmək lazımdır ki, bu çətinliklər dilin formaca qavranılması prosesi ilə bağlıdırlar. Yəni ki, müşahidə edilmiş aktiv konstruksiyalar aktivlərdən daha asan qavranılır. Nitqin struktur tərəfi şüurlu qavranılmalıdır ki, məntiqi anlama prosesi sərbəst işləyə bilsin. Bu səbəbdən də forma və struktur antisipasiyasına xüsusi diqqət verilməlidir.

2) Məzmunca qavrama ilə bağlı çətinliklər daha mürəkkəbdir:

a) faktların özünün (harada, kim tərəfindən və s.) anlanması, yəni predmet tərkibli anlama;

b) ifadənin məntiqinin, hadisələr arasındakı əlaqələrin (niyə, nə üçün)anlanması;

c) hərəkətlərin bildirdiyi ümumi ideya və motivlərin anlanması.

Psixoloqlar təsdiq edirlər ki, müəyyən məqsədli istiqamət məlumatın qavranılması dərəcəsini artırma bilər. Bu, yaddaşımızın seçmə qabiliyyətinə malik olması ilə izah olunur. Eşitmə və yadda saxlama prosesi məqsədin istiqamətlənmə xarakterindən asılı ola bilər.

Xarici dildə eşidilən nitqi anlamaqda insan müxtəlif mənalarda maraqlı ola bilər. O, müxtəlif məqsədlər üçün dinləmək istəyir və bunlar da motivi müəyyən edir:

- müxtəlif biliklərin mənimsənilməsi üçün;

- zövq almaq və əyləncə məqsədilə;
- cavab vermək məqsədilə;
- məzmunu anlamaq üçün;
- fikri inkişaf etdirmək və ya öz yanaşmasını bildirmək üçün.

3) Nitqin qavrama şəraiti ilə əlaqəli çətinliklər arasında nitqin tempi, intonasiya və audio yazıları sadalamaq olar.

Audio yazılara əsasən psixoloqlar müəyyən ediblər ki, məlumatın işlənməsinin əsas detallı qısamüddətli yaddaşdır ki, onun həcmi təxminən yeddi sözlə məhdudlaşır. Lakin real vəziyyətdə əksər fərdlərdə qısamüddətli yaddaş daha da kiçilərək beş sözə bərabər olur. Bu səbəbdən də diktordan sonra nitq materialları təkrarlanarkən cümlə və ya frazanın uzunluğu beş sözdən artıq olmamalıdır. Bunu da xatırlatmaq lazımdır ki, iyirmi və ya otuz dəqiqə intervalla və iki dəfə təkrarlayaraq materialı daha yaxşı yadda saxlamaq olar [29].

Mexaniki nitqin qavranılması həmsöhbətin görünməməsi baxımından çətinlik törədir. Çünki material mexaniki vasitələrlə dinləndikdə tempi ləngitmək deyilən fikri başqa şəkildə ifadə etmək, intonasiyanı bütövlüklə qavramaq ya da ifadəli jestlər işlətmək olmur.

Nitqin düzgün qavranılmasında həmçinin tempin də rolu vardır. Nitqdə obyektiv şəkildə verilmiş temp dinləyib-anlamanın dəqiqliyini və sürətini təyin edir. Yuxarıda sadalanan amillərin qavranılmasına nitqin tempi çox təsir edir. Dinləyən şəxs özünə uyğun tempi seçmək imkanına malik deyil, lakin nitqi diktə edən kəs tempi özü məyyənləşdirir. Buna görə də dinləyici danışanın tempinə uyğunlaşmalıdır və bu asanlıqla əmələ gəlir. Təqdim olunan nitqin tempi dinləyən şəxsin dinləyib-anlama qabiliyyətinə uyğun olarsa, onda məlumatın qavranılması mümkün olacaq. Temp nə çox yavaş, nə də sürətli olmalıdır. Söz və

ifadələr arasında məna əlaqələri zəif olduğu üçün deyilmiş birinci sözlə növbəti sözün arasında vaxt intervalı böyük olduqda əvvəlki söz yaddaşda qalma təsirini itirir və zaman unutma prosesi baş verir. Bu uyğunsuzluq nə qədər çox olarsa, məlumatın qavranılması dərəcəsi də o qədər azalacaq. Dinləyib-anlama prosesində temp ona görə böyük əhəmiyyətə malikdir ki, oxuma prosesində olduğu kimi mətnin əvvəlinə dönməyə və frazaları yenidən düşünməyə imkan olmur. Buna görə də metodikada təlimi nitqin hansı tempi ilə başlamaq mövzusunda mübahisələr olur. Passov kimi bir çoxları normal tempin tətbiq olunması fikrindədirlər. Lazım olan vəziyyətlərdə tempi müvəqqəti olaraq ləngitmək olar.

N. İ. Qez qeyd edir ki, nitqin süni sürətdə ləngidilməsi intonasiyanı təhrif edir, reaksiyanın dəqiqliyinə mane olur və məlumatın müvəffəqiyyətli qəbulu üçün əhəmiyyətli olan diqqəti zəiflədir [16, s.61].

Müvafiq tempin qurulması bir çox faktorlardan asılıdır. Hər şeydən öncə tələbənin fərdi xüsusiyyətlərini, psixoloji-emosional vəziyyətini nəzərə alaraq tempin sürətini müəyyən etmək olar. Dinləyib-anlama bacarığı təkmilləşdikcə nitqin tempini də artırmaq lazımdır. Bu, həmçinin pauzaların qısaltılması hesabına həyata keçirilməlidir. Odur ki, tələbələrə dinləyib-anlama bacarıqlarını aşılaman zaman onları real nitq tempinə alışdırmaq üçün ilk öncə tempin sürətini tənzimləmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil işarələrinin fərqləndirici funksiyası, dinləyib-anlama prosesi üçün vacib səs obrazları şəklində beyində formalaşmışdır. Linqvistik işarə obrazlarının bütöv kompleksi xarici mühit obrazları və onlara uyğun təsəvvürlərlə bağlıdır.

Ünsiyyət vasitəsi kimi xarici dilin tədrisi əcnəbi dildə nitqin hazırlanması və qavranılmasının öyrədilməsini nəzərdə tutur.

Tədris praktikası və metodiki tədqiqatlar da göstərir ki, dil bacarığının formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi dil haqqında biliklərə yiyələnməkdən daha çətinidir. Belə çətin məsələnin müvəffəqiyyətlə həll olunması aşağıda sadalanan faktorlarla sıx əlaqədardır:

- ünsiyyət prosesinin xüsusiyyətləri və psixofiziologiyasının açılması,
- nitqin yaranmasının və qavranılmasının daxili qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi.

Nitqin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan qavranılma və yaranma proseslərinin diametral əks proses olması elmi məlumatlarla müəyyən olunmuşdur [32]. Belə ki, oxuma və dinləyib-anlamanın əsasında dil materiallarının tanınması, yazma və danışmanın əsasında isə fikrin dil vasitələri ilə formalaşdırılması durur. Yəni dilin mənimsənilməsi linqvistik işarələrin əmələ gətirmə və fərqləndirici funksiyalarına istinad edir.

Dinləyib-anlama bacarıqlarına psixoloji aspektdən yanaşdıqda xarici və daxili nitq də rol oynayır. Lakin xarici və daxili nitq mahiyyətcə bir-birindən fərqlənilirlər. Nitqin tərtibatında öz fikirlərini verdikdə, fikirləşdikdə insan daxili nitqdən istifadə edir. Digər sözlə daxili nitqdə müəyyən məqsəd meydana çıxır, təfəkkür cərəyan edir, hərəkətlər planlaşdırılır. Daxili nitqin əsas xüsusiyyəti odur ki, onun tələffüz edilməyən nitq olmasına baxmayaraq daxili nitq qrammatik, stilistik və hətta spesifik nitq texnikasına malikdir. Daxili nitq konspekt və başlıqlar şəklində qurulur, yəni qısa və ayrılıqda işlənən ifadələrdən ibarət olur. Bu ifadələr fikrin əsasını təşkil edir.

Daxili nitqdə nitqin anlaşılması zamanı öz-özünə danışma mexanizmi də fəaliyyətdə olur. Məlumdur ki, eşitmənin qəbulu hərəki-nitq analizatorunun iştirakı olmadan qeyri-mümkündür. Anlama effekti isə eşidilən nitqin təkrarlanmasından,

kinestetik yaradılmasından asılıdır. Bu ona dəlalət edir ki, dinləyən eşitdiklərinin hamısını tam mənası ilə öz-özünə danışır.

Daxili nitq xarici nitqin əsasında yaranır və xarici nitqin interporizasiyası ilə bağlı olur. Ancaq belə çevrilmə, ya da keçid müəyyən çətinliklərlə əlaqədar olur. Daxili nitqdə hər hansı bir fikir insanın özünə aid olur, amma onu digərlərinə çatdıranda çətinliklər yaranır. Deməli daxili nitqdə şəxsin özü üçün aydın olan fikirləri xarici nitqdə düzgün ardıcılıqda ifadə etmək həmişə mümkün olmur. Çünki fikrin insana aydın olan tərəfi ilə başqası üçün aydın olan tərəfi arasında mühüm fərqlər var.

Xarici nitq eşidilən, tələffüz edilən və başqaları ilə ünsiyyətə yönəlmiş nitqdir. Şifahi nitq xarici dilin bir növü olmaqla eşidilərək qavranılan, başa düşülən, tələffüz edilən nitqdir. Danışan adamlar şifahi nitq zamanı bilavasitə bir-birini eşidirlər, görürlər. Danışan şəxsin üzü, bədəninin ifadəli hərəkətləri, səs ahəngi nitqə bəslədiyi mənfi və müsbət münasibətlərin anlaşılmasına yardım göstərir. Şifahi nitqdə ifadəli hərəkətlərin, bədən dilinin iştirakı və səsin ahəngi ilə eyni söz fərqli məna verib, müxtəlif başa düşülə bilər.

Xarici nitqin genetik təkmilləşməsi, meydana gəlməsi daxili nitqi qabaqlayır. Xarici nitqin öyrənilməsi, mənimsənilməsi onun xarici nitqdən daxili nitqə keçməsi ilə gedir. Yəni nitqin interioziasiyası reallaşır. Oxuma və danışma zamanı daxili nitqdən xarici nitqə keçmə prosesi baş verir və bu nitqin eksterioziası adlanır. Deməli dinləyib- anlama prosesi zamanı nitqin interioziasiyası baş verir [26, s.93].

Dinləyib-anlamanın digər bir ünsürü yaddaşdır. Məhz ayrı-ayrı nitq parçalarını yaddaşda saxlamaq anlama prosesini təmin edir.

Dinləyib-anlama bacarıqlarında eşidilənlərin yaddaşda qalması həmçinin qəbuletmənin şərtlərindən asılıdır. Həmçinin dinləyib-anlama prosesi qısamüddətli, uzunmüddətli və operativ olmaqla yaddaşın üç növü ilə sıx bağlıdır.

Nitq məlumatının tempi dinləyib-anlamanın dəqiqliyini və anlamanın sürətini müəyyən edir. Nitqin ümumi tempi bir dəqiqə ərzində qəbul edilən hecaların sayını və nitq fasilələrinin miqdarını özündə cəmləşdirir. Nitq tempi həmçinin məlumatın vacibliyindən asılıdır. Yəni ki, əhəmiyyəti az olan məlumat dinləyiciyə yüksək temp ilə, əhəmiyyəti çox olan məlumat isə yavaş temp ilə dinləyiciyə çatdırılır. Temp əsasən bir dəqiqədə olan sözlərin ya da hecaların sayı ilə ölçülür. Təcrübələr göstərmişdir ki, dinləyib-anlama məlumatın səslənmə müddətindən çox asılıdır. Eyni bir mətnin təkrar səsləndirilməsi məlumatın mənasını yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Lakin danışan fikrini təkrar edərkən onun formasını olduğu kimi saxlamır. Yəni ki, ikinci halda öz fikrini başqa yolla izah edir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qavrama, tanıma və anlama psixoloji baxımdan dinləyib-anlama prosesinin mexanizminə daxildir. Dinləyib-anlama ali təhsil pilləsinin aşağı mərhələlərindən başlayaraq böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Dinləyib-anlama bacarığı tələbələrə səsləndirilən nitqə diqqətlə qulaq asmaq, onun mənasını başa düşmək kimi vərdiş və bacarıqları öyrətməklə tələbələrdə nəinki əcnəbi dildə, həm də ana dilində məlumatlara qulaq asmaq mədəniyyətini aşılayır.

“Tələbələrə dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarını öyrətmək üçün onlara nəyi öyrətmək lazımdır?” sualına cavab vermək üçün tədrisin tərkibinə daxil olan komponentləri nəzərdən keçirək:

1) Linqvistik komponent – yəni dil və nitq materialı. Dil materialına fonemlər, morfemlər, sözlər, frazeoloji birləşmələr, qısa və uzun mətnləri özündə birləşdirən

dilin müxtəlif səviyyələri aiddir. Dil tədris edən müəllim tələbələrə səsləri fərqləndirməyi, fərqi eşitməyi, məsələn: [æ] və [e], [s] və [z] kimi qısa və uzun səsləri, səslərin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini, ritmi, vurğunu, intonasiyanı və onların məna fərqləndirici funksiyasını öyrədir. Odur ki, anlama qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində dil vahidləri mühüm rol oynayır. Nitq vahidlərinin köməyi ilə tələbələrin anlama qabiliyyətini yoxlamaq olar. Əgər tələbə ona ünvanlanmış suala (How old are you? Where do you live? What are you busy with?) doğru cavab versə, deməli, sualı doğru başa düşmüşdür.

Tələbələr dinləyib-anlama vərdişi və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi prosesini sözləri müxtəlif strukturlarda işlətmək yolu ilə həyata keçirirlər. Anlama qabiliyyətinin yoxlanılması tələbənin uyğun əşyanı göstərməsi, müvafiq mənanı dərk etməsi və ya qısa cavab verməsi yolu ilə həyata keçirilir. Beləlikə, tələbələr müxtəlif strukturları (təsdiqedicisi, sual verici, inkar edici və s.) dinləyib-anlama qabiliyyətinə nail olurlar [25, 106]

2) Psixoloji komponent – xarici dildə nitqin qəbulunu və anlamı bacarıq səviyyəsinə çatdırmaqdır. Dinləyib-anlama bacarığına malik olmanın ən əsas şərtlərindən biri tələbələrin diqqətinin onların eşitmək istədikləri məlumat üzərində cəmləşdirilməsidir. Diqqətin yayınması mənanın itməsinə səbəb olur. Tələbələrdə məlumatı qəbul etmək, anlamaq və ona uyğun olaraq fəaliyyət göstərmək kimi qabiliyyətləri təkmilləşdirmək çox vacibdir. Dinləyib-anlama prosesində yaddaş böyük rol oynayır. Tələbələr öncə sözü, sonra söz birləşməsini, daha sonra cümləni və bir neçə cümləni yadda saxlamağı öyrənirlər. Dinləyib-anlamada əsas bacarıq qəbul edilən məlumatın mənasını dərk etmək, əsas məlumatı ikinci dərəcəli məlumatdan ayıra bilmək bacarığıdır [29].

3) Metodoloji komponent – yeni tələbələrə xarici dildə şifahi formada qəbuletmənin metodlarını öyrətmək. Tələbələrə izah edilir ki, xarici dildə deyilən mətnə diqqətlə qulaq asmaq lazımdır. Həmçinin onlar müəllimin hərəkətlərinə, mimikalarına da diqqət yetirməlidirlər.

Müşahidə və təcrübə göstərir ki, tələbələrin ingilis dilində nitqi dinləmək və onu anlamağa çalışmaq qabiliyyəti onlarda həm də dinləmə mədəniyyətini tərbiyə edir. Dinləyib-anlama bacarığına böyük yer verildiyi tədrisin aşağı mərhələsində dinləmə bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda tədris prosesində kommunikativ təlim üsullarına kifayət qədər diqqət yetirilmir, tədris edilən dildə fikir mübadiləsi, diskussiya və rollu oyunlara yer verilmir [2, 345]. Ona görə də müəllimlərin bir vəzifəsi də tələbələrdə müəllimə, yoldaşlarına qulaq asmaq, qəbul etdiyi səslərin mənasını başa düşmək üçün vərdiş və bacarıqlar yaratmaq, inkişaf etdirməkdir.

İndi isə dinləyib-anlamanın tədrisi texnologiyasını, necə öyrətmək, hansı qaydaları, metodları istifadə etmək, prosesin təşkili və s.-ni nəzərdən keçirək.

Dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarına yiyələnən zaman tələbələr bir çox çətinliklərlə rastlaşırlar. Onlar oxşar səslər olan sözləri dinləməklə fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. İ.Ş.Komman və M.V.Lyaxvitski dinləyib-anlama bacarıqlarının mənimsənilməsində yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün iki cür çalışma növü təklif edir [8, 2]:

1. dil materialının formasını anlamaq bacarığını inkişaf etdirən çalışmalar;
2. dil materialının mənasını anlamaq bacarığını inkişaf etdirən çalışmalar.

Birinci kateqoriyada olan çalışmalar tələbələrə dilin leksik, qrammatik və fonetik formalarını fərqləndirməyə kömək edir.

Penni Urun fikrincə tapşırıqlara əsasən dinləyib-anlama bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı məqamlar gözlənilməlidir [22, 101]:

- dəqiq bəyan edilmiş (tələffüz edilmiş) nitq
- yazılı mətnlərin ucadan oxunması
- audial mətnlər
- yazılmış suallara cavab vermək
- Tələbələrdən mətndə verilən hər şeyi başa düşməyi tələb etmək.

Həmçinin Penni Ur dinləyib-anlama bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi üçün istifadə oluna biləcək çalışmaların əhatə etməli olduğu meyarları iki istiqamətdə bölür [22, 106]:

1. Dinləmə üçün nəzərdə tutulmuş çalışmalar tələbələri real həyatda rastlaşa biləcəkləri vəziyyətlərə hazırlamalıdır;
2. Yerinə yetiriləcək çalışmalar dərs otağında tətbiq oluna biləcək səviyyədə olmalıdır.

Bir çox metodistlərin fikrincə, dioloji mətnlər daha qəliz anlaşıldığı üçün tələbələrdə monoloji mətnlərə daha çox üstünlük vermək lazımdır.

Mətnin təqdim olunma şərtləri kimi amillər dinləyib-anlama üçün çətinlik törədə bilər. Bu baxımdan metodistlərin yanaşmaları bir-biri ilə üst-üstə düşür. Metodistlərin bir qismi tədris prosesinin ilk mərhələlərindən normal tempi götürməyi, digərləri isə öncə yavaş tempə başlayıb, sonra onu tədricən normal tempə qədər qaldırmağı məsləhət görürlər. Dinləyib-anlama üçün mətnin səsləndirilmə müddəti və miqdarı da çətinlik törədə bilər. Tələbələrə mətni bir dəfə səsləndirməklə anlamaq kimi bacarıqları mənimsətmək lazımdır.

Lakin hər dil öyrənən mətni bir dəfə səsləndirməklə başa düşə bilmir. Əgər ikinci dəfə də tələbələr mətni başa düşməzsə, deməli müəllim mətni səsləndirməzdən əvvəl çətinlikləri nəzərə alıb, onları aradan qaldırmayıb.

Tələbələrdən başlayaraq tələbələrdə nəinki canlı, həm də lent yazılarında verilmiş nitqi başa düşmək vərdişi və bacarıqlarını inkişaf etdirmək lazımdır. Dinləyib- anlama bacarıqlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi prosesi tədris prosesinin ilk mərhələsindən başlayaraq son mərhələyə kimi davam etdirilməlidir [3, 36].

Birinci dərstdən etibarən müəllim dərsi ingilis dilində aparmağa cəhd etməli, bunun üçün ingilis dilindən imkan daxilində çox istifadə etməlidir.

Buradan müəllimin nitqinin tələbələr tərəfindən başa düşülməsi üçün nə etməli olduğu sualı meydana çıxır. Müəllim, həm dərs prosesinə, həm də gündəlik həyata aid olan bəzi ifadələri normal təpklə deyərək və həmçinin sözlərini hərəkətlərlə göstərərək anlamı asanlaşdırır. Tələbələrin bu ifadə və birləşmələri necə başa düşdüklerini yoxlamaq üçün onlara bu birləşmələri tərcümə etdirmək də olar. Müəllimin nitqi səlis, dəqiq və emosional olmalıdır.

Müəllim dili tədris edərkən aşağıdakı hallarda ingilis dilindən istifadə etməlidir:

- 1) Tələbələrə təlim verən zaman;
- 2) yeni dil materialını təqdim edərkən;
- 3) Tələbələrin anlama qabiliyyətini yoxlayarkən;
- 4) təqdim olunmuş dərs materialını möhkəmləndirdikdə;
- 5) Tələbələrin müzakirə edilmiş dil materialını mənimsəmə dərəcəsini yoxlayarkən.

Dinləyib-anlama tələbələri yeni materialla tanış etməyin əsas vasitəsidir. Yeni dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi təlim zamanı bir vasitə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dinləyib-anlama prosesində daxili nitq mexanizminin də rolu böyükdür. Dinləyici qəbul etdiyi materialı həm də daxilən təkrar edir. E. İ. Passovun fikrincə müəllim tələbələrə aşağıdakıları öyrətməlidir [20, 78]:

- 1) sözü, söz birləşməsini və qrammatik quruluşu qulaq asmaqla bir-birindən ayırmaq;
- 2) dinləmək və sintaktik quruluşlara fikir vermək;
- 3) dinləyib-anlama yaddaşını təkmilləşdirmək;
- 4) lentə yazılan nitqi anlamaq;
- 5) qısa müddətdə deyilənlərin mənasını anlamaq;
- 6) normal tempdə olan nitqi başa düşmək;
- 7) məlum olmayan materialın ümumi məzmununu başa düşmək;
- 8) müxtəlif tiplərdə mətnləri başa düşmək

Dinləyib-anlama bacarığının sürəti dinləyicinin eşitmə qabiliyyətinin inkişaf səviyyəsindən, marağından, yaddaşından asılı olmaqla bərabər, qəbuletməni şərtləndirən, nitqin linqvistik xüsusiyyətlərindən və tələbələrin biliklərinə uyğun gəlməsindən asılıdır. Dinləyib-anlamanın sürəti həmçinin tələbələrin fərdi yaş xüsusiyyətlərindən, onların dərk etmə, dinləmə qabiliyyətlərindən və s. də asılıdır.

Dinləyib-anlama bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq mətnləri seçərkən aşağıdakı tələblər gözlənilməlidir:

- 1) seçilmiş mətnlər tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmalıdır;
- 2) dinləyicilərin yaş xüsusiyyətləri ilə yanaşı onların ana dilində və əcnəbi dildə malik olduqları nitq təcrübələrinə uyğun olmalıdır;

- 3) dinləyiciləri maraqlandıran problemləri özündə əks etdirməlidir;
- 4) mətnlər sadə, aydın olub həmçinin məntiqli xarakter daşmalıdır;
- 5) müxtəlif nitq formalarını (dioloji, monoloji) özündə birləşdirməlidir.

Dinləmə məqsədi ilə aşağıda göstərilmiş mətnlər yuxarıda sadalanan komponentləri özündə birləşdirir:

- a) My family is not very large. I have a father, a mother, two sisters and a brother. My father is a worker and my mother is a teacher. My mother works at school. My sister is a student. My brother is a schoolboy. He is in the seventh form. We live in a village. We have a very nice garden. After school I and my brother work in the garden. Our family is very happy.
- b) Every year we go to Florida. We like to go to the beach. My favorite beach is called Emerson Beach. It is very long, with soft sand and palm trees. It is very beautiful. I like to make sandcastles and watch the sailboats go by. Sometimes there are dolphins and whales in the water! Every morning we look for shells in the sand. I found fifteen big shells last year. I put them in a special place in my room. This year I want to learn to surf. It is hard to surf, but so much fun! My sister is a good surfer. She says that she can teach me. I hope I can do it!
- c) Smith have one son and one daughter. The son's name is John. The daughter's name is Sarah. The Smiths live in a house. They have a living room. They watch TV in the living room. The father cooks food in the kitchen. They eat in the dining room. The house has two bedrooms. They sleep in the bedrooms. They keep their clothes in the closet. There is one bathroom. They brush their teeth in the bathroom. The house has a garden. John and Sarah play in the garden. They have a dog. John and Sarah like to play with the dog.

- d) I live in a house near the mountains. I have two brothers and one sister, and I was born last. My father teaches mathematics, and my mother is a nurse at a big hospital. My brothers are very smart and work hard in school. My sister is a nervous girl, but she is very kind. My grandmother also lives with us. She came from Italy when I was two years old. She has grown old, but she is still very strong. She cooks the best food!
- e) My family is very important to me. We do lots of things together. My brothers and I like to go on long walks in the mountains. My sister likes to cook with my grandmother. On the weekends we all play board games together. We laugh and always have a good time. I love my family very much.
- f) Hi! Nice to meet you! My name is John Smith. I am 19 and a student in college. I go to college in New York. My favorite courses are Geometry, French, and History. English is my hardest course. My professors are very friendly and smart. It's my second year in college now. I love it!
- g) I live in a big house on Ivy Street. It's near the college campus. I share the house with three other students. Their names are Bill, Tony, and Paul. We help each other with homework. On the weekend, we play football together.
- h) I have a younger brother. He just started high school. He is 14 and lives with my parents. They live on Mulberry Street in Boston. Sometimes they visit me in New York. I am happy when they visit. My Mom always brings me sweets and candy when they come. I really miss them, too!

Verilmiş mətnlər həm informasiyanın aktuallığı, həmçinin də tələbələrin maraq dairəsində olma səbəbindən dinləyib-anlama bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində yararlıdır.

Dinləyib-anlama bacarıqlarının öyrədilməsi zamanı interfrensiya hadisəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki nitqdə mövcud olan qarışıqlıqlar, nitqdə cərəyan edən dəyişikliklər tələbələr tərəfindən necə eşidilirsə, o cür də mənimsənilir və bu da gələcəkdə yanlış anlaşılmalara gətirib çıxarır. Ali məktəblərdə keçirilən təlim fəaliyyəti, yəni dillərin öyrənilməsi tələbələrin fizioloji qabiliyyətini aşkar edir. Bu qabiliyyət tələbələrin fərdi şüurunda fəaliyyətə girən işarələr sisteminin köməyi ilə ünsiyyət prosesini həyata keçirməyə imkan verir.

Dinləyib-anlama prosesində mimika və jestlər kimi ekstralingvistik vasitələrin müvafiq olaraq tutuşdurulması da çox faydalı ola bilər.

Xarici dilin tədrisində tutuşdurma dəqiqlik və ustalıq tələb edir. Əcnəbi dildə keçirilən dil materiallarının hamısının ana dili ilə tutuşdurulmasına ehtiyac yoxdur. Bu, xarici dilin öyrənilməsi zamanı çox vaxt itkisinə gətirib çıxarar. Qeyd edilməlidir ki, dil tədrisində vaxt düzgün bölünməlidir.

Aparılan təhlillərdən aşağıdakı iki növ qanunauyğunluq irəli gəlir:

- a) öyrənilən əcnəbi dildə ana dili ilə oxşar əlamətləri olmayan hadisələr.
- b) öyrənilən əcnəbi dildə uyğun gələn hadisələr.

Yuxarıda qeyd edilən amillərdən belə nəticə çıxır ki, dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri xarici dillərin tədrisində ana dilinin rolunun nəzərə alınması və müqayisəli öyrənilməsi metodist və dilçilərin diqqətini cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biridir. Yəni, tədris edilən istənilən xarici dildən danışarkən həmin dilin tədris edildiyi şərait və xüsusilə də ana dilinin təsiri nəzər alınmalıdır.

Dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarının öyrədilməsi prosesində interferensiya və bacarıqların olduğu kimi öyrənilən dilə keçirilməsi hadisələrini nəzərə almaq lazımdır. Xarici dildə dil vərdişi və bacarıqlarının öyrənilməsi

zamanı nitq, nitq fəaliyyəti, dil və digər bu kimi terminlərin dəqiq başa düşülməsinin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir.

Tələbənin təcrübəsi və dinlədiyi mətnin tempi dinləyib-anlama prosesində böyük rol oynayır [24, 143]. Müəyyən olunmuşdur ki, uzunluğu eyni olub amma quruluşca fərqlənən iki cümlənin qəbul edilməsi və anlanması müxtəlif cür həyata keçirilir. Cümlənin tərkibinə daxil olan komponentlərin sayı nə qədər çox olarsa, qəbuletmə prosesinin sonuna kimi onu yaddaşda saxlamaq bir o qədər qəlizdir. Təcrübə göstərir ki, dinləyib-anlama prosesinin keyfiyyəti nitqin aydınlığından asılıdır. Nitq birbaşa ünsiyyətdə olarkən lent yazılarından daha yaxşı başa düşülür. Çünki, canlı nitqin başa düşülməsində jestlər, şərait, mimikalar çox rol oynayır.

Tələbələrdə dinləyib-anlama prosesini çətinləşdirən amillərdən biri də ingilis dilində danışanın nitqinin tempidir. Dinlənən mətndəki bilinməyən və başa düşülməyən sözlər də dinləyib-anlama prosesinin linqvistik çətinliyinin səbəblərindən biridir. Naməlum sözlərin dinlənən mətnin əvvəlində işlədilməsi anlamı çətinləşdirir, mətnin ortasında və ya axırında işlədilməsi isə mətni anlama prosesinə az maneəçilik törədir. Tələbələrdə dinləyib-anlama prosesini çətinləşdirən şərtlərə məlumatın təqdim olunma müddətinin qısa olması, tanış olmayan adamların nitqinin tam başa düşülməməsi, səsin fərdi xüsusiyyətləri, nitqin sürəti və aydınlığı, vizual vasitələrdən istifadə etmədən nitqin dinlənməsini aid etmək olar.

ingilis dilinin tempinin yüksək olması bir çox səsərdə keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirir ki, bu da öz növbəsində dinləyib-anlamı çətinləşdirir. Nitq birbaşa şəkildə dinləyicilərə yönəldikdə, bu dinləyib-anlama prosesini asanlaşdırır. Bunu onunla izah etmək olar ki, dinləyicinin reaksiyasına uyğun olaraq danışan şəxs nitqin sürətini azalda və hətta öz nitqində çətin yerləri təkrar

edə bilər. Dil öyrənən də həmçinin, danışanın hərəkətlərinə fikir verməklə nitqin başa düşülməsini asanlaşdırır. Dinləyib-anlama prosesi həm də tələbələrin maraqları ilə bağlıdır.

Əgər dinlənən mətn tələbələrin maraq dairəsi çərçivəsində olarsa mətn onlar tərəfindən daha yaxşı başa düşülür. Aparılan təcrübələr göstərir ki, eyni vəziyyətdə dinləyib-anlama üçün ən asan nitq forması müəllimin şifahi nitqidir. Çünki bu zaman tələbə danışanı (müəllimi) görür. Dinləyib-anlamanın ən çətin tərəfi sürətli tempə deyilən sözlərin başa düşülməsidir.

Dinləyib-anlama qısamüddətli və həmçinin uzunmüddətli yaddaş mexanizmlərinə, əvvəlcədən xəbər vermə və mənalandırma mexanizmlərinə əsaslanır. Bu mexanizmlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Qısamüddətli yaddaş informasiyanın əvvəlini özündə saxlayır və dinləyib-anlamanın bu mexanizmləri eşitmə, görmə nitqi hərəkətə gətirmə analizatorları ilə təchiz olunur. Vizual materialların köməyi ilə tələbə qəbul etdiyi məlumata ətraf aləm haqqında öz hisslərini də daxil edə bilər [24, s.64].

Dinləyib-anlama bacarıqlarından yeni sözü öyrətmək vasitəsi kimi istifadə edən zaman müəllim aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır:

- 1) sözün ünsiyyət funksiyasını açmaq üçün müəyyən bir şərait seçmək;
- 2) sözü leksik və qrammatik cəhətdən izah etmək üçün müəyyən struktur seçmək;
- 3) ana dilindən istifadə etmək;
- 4) sözün mənasının başa düşülməsini asılmaq.

Dinləyib-anlama bacarıqlarını öyrədikən müəllim çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Xarici dil öyrənən tələbə üçün düzgün, səlis dinləmə vacibdir. Müəllim öz tələbələrinə dinləyib-anlama bacarıqlarını mənimsəməyi

düzgün aşılamağa cavabdehdir. Nitq prosesində baş verən səhvləri aradan qaldırmaq mümkün olsa da, dinləmə zamanı bu mümkün deyil. Tələbələr bəzən dinlədikləri nitqdəki səhvlərin fərqinə varmırlar.

Damyenkonun da qeyd etdiyi kimi bir sıra pedoqoqlar dinləyib-anlama bacarıqlarının öyrədilməsinə kifayət qədər fikir vermirlər və düşünürlər ki, dinləyib-anlama bacarıqları öz-özünə formalaşır [17, 103]. Metodistlərin tədqiqat və müşahidələri göstərir ki, bu nöqsanların əksəriyyəti, əsasən, dil tədris edənlərdədir. Yəni, tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması prosesi düzgün təşkil edilməmiş və məsələyə birtərəfli yanaşılmışdır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil materialını öyrədərkən müəllim elə üsullardan istifadə edə bilər ki, bir tərəfdən öyrədilən material səviyyəsində tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırar, digər tərəfdən isə, artıq, formalaşmış dinləyib-anlama bacarıqlarından bir öyrətmə vasitəsi kimi istifadə edə bilər.

II Fəsil

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

2.1. Tələbələrdə ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədilə təkilf olunan dərslər modelləri

Ali təhsilin ilk mərhələsindən, tələbələrdən başlayaraq tələbələrdə həm canlı, həm də səsləndirilmiş nitqi dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqları yaratmaq və təkmilləşdirmək lazımdır. Müşahidələr əsasında sübut olunmuşdur ki, səsləndirilmiş nitqi dinləyib-anlama bacarıqlarına sahib olan tələbələr canlı nitqi dinləyib-anlamaqda da cətinlik çəkmirlər.

Tələbələri bəzən kifayət qədər inkişaf etmiş dinləyib-anlama bacarıqlarına malik olurlar. Bundan əlavə, ana dilində mövcud olan tələffüz modelləri xarici dildə eşidilənləri qavramağa mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də dil tədris edən müəllim müvafiq çalışmalardan istifadə etməklə bu çətinlikləri aradan qaldırmalıdır.

Tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarını tədrisin istənilən mərhələsində tərcümə vasitəsi ilə də yoxlamaq olar. Məsələn, tələbələrdən keçirilən hər hansı bir qrammatik mövzuya uyğun olaraq söz birləşmələrini, cümlələri tərcümə etməyi tələb etməklə. Mətnlərin məzmunu, orada verilən məlumatın xarakteri də dinləyib-anlama bacarıqlarının yaradılmasına təsir edir. Buna görə də ilk növbədə mətn tələbələr üçün yeni olan maraqlı bir məzmunla malik olmalıdır və dinləyib-anlama prosesində mətnə daxil olan naməlum sözlərin sayı, mətnin səsləndirilmə müddəti nəzərə alınmalıdır. Mətnlər həm də tələbələrin qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır. Həmçinin müəllim mətni səsləndirməzdən əvvəl oradakı naməlum sözləri tələbələr üçün izah edə bilər.

Tələbələrin dinləyib-anlama qabiliyyətlərini aşağıdakı yollarla yoxlamaq olar:

- a) bir sıra suallar verməklə;
- b) mətnin məzmununu nəql etməyi tələb etməklə;
- c) bəzi sözləri yazılı formada izah etməyi tələb etməklə.

Mətni tələbələrə təqdim etməklə müəllim aşağıda sadalanan tələbləri gözləməlidir:

- a) çətinlikləri mümkün qədər aradan qaldırmalıdır;
- b) mətn üzərində iş üçün şərait yaratmalıdır;
- c) birinci dəfə nitqi səsləndirdikdən sonra tələbələrin anlama qabiliyyətini yoxlamalıdır;
- d) ikinci dəfə mətnə qulaq asmaq üçün şərait yaratmalıdır;
- e) canlı və ya səsləndirilmiş nitqi dinləyib-anlama üçün tələbələrə təqdim etməlidir;
- f) ikinci dəfə nitqi səsləndirdikdən sonra tələbələrin anlama qabiliyyətini yoxlamalıdır.

Tələbələrdə dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqları tədricən inkişaf etdirilir və aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

- Tələbələr əyani vəsitələrdən istifadə etməklə müəllimin söylədiyi qısa mətnləri dinləyirlər;
- Tələbələr əyani vasitələrdən istifadə etməməklə müəllim tərəfindən söylənilən mətnləri dinləyib-anlamağı öyrənirlər;

- Tələbələr müəllim tərəfindən söylənilən və əyani vasitələrlə təchiz olunmuş uzun mətnləri dinləyib-anlamağı öyrənirlər;
- Tələbələr naməlum sözləri özündə birləşdirən mətnləri dinləyib-anlamağı öyrənirlər;
- Tələbələr naməlum sözləri özündə birləşdirən, qavrama üçün çətin olan səsləndirilmiş mətnləri dinləyib anlamağı öyrənirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər vizual vasitələrdən istifadə olunarsa, bu zaman tədris materiallarının ötürülməsi prosesində eşitmə kanalının imkanları xeyli genişlənmiş olar. Məsələn:

- predmet diafilmləri tərcümə olunmadan yeni leksikanın daxil edilməsinə imkan yaradır;
- süjet diafilmləri ingilis dilində tədris danışıqları daxil edilərkən motivləşdirmə xidmətini görür;
- kinofilmlər dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafına təkan verir.

Bu cür iş üsulu dinləyib-anlama üçün stimuldur. Ona görə də tədrisin ilk illərindən başqa növ çalışmalarla yanaşı olaraq texniki vasitələr ilə mətnlərin dinlənilməsi də çox əhəmiyyətlidir. Təcrübə göstərir ki, dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqları xüsusi məqsəd kimi qarşıya qoyulduqda texniki vasitələrlə iş üsuluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. [8, 58]

Bildiyimiz kimi təlim fəaliyyətini formalaşdıran əsas fiqurlar öyrənən və öyrədən tərəfidir. Bunun üçün isə təlim fəaliyyətini keçəkləşdirmək üçün tədris vasitələrindən istifadə olunur və bu vasitələrdən ən vacibi tədris proqramları və dərslikləridir [12, 40]. Proqramlar da daxil olmaqla təlim fəaliyyətinin bütün

mərhələlərində müəllimlə bərabər dərsliklər də tələbələri istiqamətləndirir, onu məqsədə aparan yolda yönləndirir. Buna görə də dərsliklər təlim fəaliyyətinin məqsədinə, təlim fəaliyyətinin ümumi didaktik qanunauyğunluqlarına və tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Müəyyən dil materialları və qaydaları ardıcıl, sistemli şəkildə əks etdirmək hələ dərsliyin müasir təlim nəzəriyyələrinə cavab verməsini təsdiq etmir.

Beləliklə, biz müasir dərslik və təlim nəzəriyyəsi arasındakı qarşılıqlı asılılıq əlaqəsini təyin etməklə həmçinin dərslikləri hansı meyarlar əsasında müəyyənləşdirəcəyimizi təyin etmiş oluruq. Dərsliklərin tələbələr üçün tərtib olunduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, dərslik müəllifi oxucunun diqqəti, etimadı, marağı üçün çalışmalıdır və dərsliyin hər bir elementində tələbənin marağı, çətinlikləri və gözləntiləri nəzərə alınmalıdır.

Müasir dil tədrisi prosesində ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində yeni dərsliklərdən istifadə edilməsi də xüsusilə vurğulanmalıdır. Dərsliklərdə verilmiş dərs materiallarında qrammatik məlumatlar, oxu və danışığın inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı dinləyib-anlama bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə xidmət edən çalışmalar da vardır. Bu dərsliklərdə verilmiş mətn və tapşırıqlarda tələbələrin səviyyələri nəzərə alındığı üçün təhsil pilləsinin müxtəlif dövrlərində istifadəyə yararlıdırlar.

Tələbələrdə isə dərslər dərsliyin pre-intermediate və intermediate səviyyələrində keçirilirdi. Həm student book həm də work book-da verilmiş tapşırıqlarda dinləmə materiallarına yer ayrılmışdır. Dinləmək məqsədi ilə verilmiş mətnlər müxtəlif formatlarda tərtib edilmişdir. Bəzi dinləmə materiallarında mətni dinləyib sonra eşidilən informasiya haqqında cavab vermək, digər bir qismində müəyyən sözlər buraxılaraq tamamlamaq və s. tipdə tapşırıqlara

dərsləkdə yer verilib. Bu cür tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbələrin sözlərin tələffüzünü düzgün mənimsəməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki dinləyib-anlama prosesində problem yaradan məsələlərdən biri də sözlərin səslənmə formasının düzgün mənimsənilməməsidir.

Ünsiyyət və dili öyrənmə demək olar ki, dinləmə bacarıqlarından asılıdır. Gəlin düşünək: Zəif dinləmə bacarığı olan insan hər hansı danışıqda iştirak edə və yaxud həmin danışığı davam etdirə bilməz. Həmçinin göstərişləri də düzgün izləyə bilməz. İndi isə dinləməni çətinləşdirən məqamları nəzərdən keçirək. Bir çox tədqiqatlar əslində ana dili inkişafından irəli gəlir. Ancaq biz hələ də ingilis dilində öyrənənlərin öyrənmə nəticələrindən bir çoxunu tətbiq edə bilirik. Məsələn, danışıq dili deyimlərdən və kiçildilmiş formalardan ibarətdir. Məsələn: donchya=don*t you. Dinləyicinin məlumatı alma, onu pozmaq, və məqsədini müəyyən etmək kimi mərhələləri var. Bəzi anlayışlar var ki, onlar dinləməni çətinləşdirir. Aksent, informasiya, stress, fleksiya: Bunlar hamısı asanlıqla müəyyən edilə bilən problemlərdir. Tələbələr və müəllimlər aksentin vacibliyini başa düşürlər. Əlbəttə, tanış olmayan aksentlər anlaşılmaya mane ola bilər. Məsələn, tələbə bir Amerikan tərəfindən öyrədilmişdir, lakin sonra Londona səyahət edir. Ya da onun ana dili ingilis tələffüzünə təsir edir və o öz beynindəki sözləri eşitdiyi sözlərlə uyğunlaşdırma bilmir. Nə olursa olsun, aksentlə bağlı problemlər yersiz bir söz kimi eyni maneələr yarada bilər. Ancaq o, mənasını anlaya bilmədiyi üçün söhbətləri dayandıra bilər. Fleksiya və stress də maneə yaradan problemlərdir. Hər ikisi cümlənin mənasını anlamaqda vacib rol oynayır. Asan bir nümunə götürək: “My dad was eating dinner when the phone rang”. Əgər fərqli sözlər vurğuludursa, məna dəyişir. Müqayisə edək:

Nümunə1: My DAD was eating dinner when the phone rang.

Nümunə2: My dad was EATING dinner when the phone rang.

1-ci nümunədə diqqət mərkəzində şəxsdir. İkinci nümunədə isə hərəkətdir. Fleksiya cümləyə nüanslar əlavə edir və hətta onun mənasını dəyişir. Bir cümlə götürək, “Your dad was eating dinner”. Əgər cümlənin sonuna doğru səsini tempini artırırsanız, siz informasiyanı təsdiq edirsiniz. Başqa sözlə, mənanı və informasiyanı yoxlamaq üçün sual verilir. Məsələn, söhbət aşağıdakı kimi gedə bilər:

A: My dad was eating dinner when the phone rang.

B: Wait a minute. Your DAD was eating dinner. (fleksiya qalxır)

A: Yeah, my DAD.

B: (sözünü kəsir) I thought he was still away on business.

A: No, he got back early. Anyway, he was EATING and...

Qısaldılmış formalar: Qısaldılmış formalar aşağı səviyyəli tələbələr üçün problemlərə səbəb olur. Yerli natiqlər sözləri birləşdirirlər. “Can’t you” = “canchya,” və yaxud ”what are you” = ”whachya”.

Başqa qısaltmalar da vardır, məsələn “we’re” and ”he’s”. Hətta dili bilən yüksək səviyyəli tələbələr belə səsini bir hissəsini eşitməyə, cümləni tam başa düşmürlər.

Düzəltmə və təkrarlar: Düzəltmə və aydınlaşdırmanı signal verən frazalar vardır: “I mean”, “kind of”, “sort of”, və “like”. Sonra insanlar da məlumatı təkrarlayır.

Söz və ya fraza qrupları: Dinləməni çətinləşdirən digər aspektlərdən biri də bunlardır. Dil daşıyıcıları və ikinci dil öyrənənlər söz qruplarını seçirlər. Bu sözlər tez-tez bağlayıcılar ilə ayrılır. Məsələn aşağıdakı nümunəyə baxaq. My dad was

eating dinner when the phone rang and he was furious because it was one of those telemarketers who always seem to call just as we're sitting down to dinner. Dinləyici bu məlumatı altı hissəyə bölə bilər:

Hissə#1: dad eating dinner.

Hissə#2: the phone rang.

Hissə#3: furious

Hissə#4: a telemarketer.

Hissə#5: always call

Hissə#6: sitting down to dinner.

Tələbələr çox informasiya yadda saxlamağa çalışanda problemlər ortaya çıxır. Nəticədə, tələbə danışılan mövzunu unudur.

Məzmun: Məzmun da dinləyib-anlamada vacib rola malikdir. Mövzu ilə əlaqəli kifayət qədər əsaslı bilik olmadan, dinləyici söhbəti izləyə bilməyəcək.

Azmi Bingöl, Yıldız və Tuğrul Marta görə, öyrənənlər dinləyib-anlama zamanı bir çox çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əsas məqsəd bu problemləri bilmək və onların həll üsullarını tapmaqdır.

1) Dinlənən materialların keyfiyyəti: Bəzi siniflərdə, müəllimlər keyfiyyətsiz dinləmə materiallarından istifadə edirlər. Səs sisteminin keyfiyyəti öyrənənlərin dinləyib-anlamasına təsir edə bilər.

2) Mədəni fərqlər: Öyrənənlər dilin mədəni biliyi ilə tanış olmalıdırlar, çünki öyrənənlərin anlamasında çox mühüm təsiri vardır. Əgər dinləmə tapşırığı tamamilə müxtəlif mədəniyyətlərlə bağlı olan materialları əhatə edərsə,

öyrənənlərin anlamasında ciddi problemlər olacaqdır. Burda əsas məsuliyyət müəllimlərin üzərinə düşür. Müəllim materialı dinləməmişdən qabaq öyrənənlərə bu haqda əsaslı biliklər aşılmalıdır.

3) Tanış olmayan lüğət: Azmi Bingöl, Celik, Yıldız və Tuğrul Marta görə, dinləmə mətnləri tanış sözlərdən ibarətdirsə, bu tələbələr üçün çox asan olacaq. Əgər tələbələr sözlərin mənasını bilirlərsə, bu onların marağını, motivasiyasını artırır və onların anlama bacarığının inkişafına müsbət təsirini göstərir. Bir sözün çox mənası ola bilər. Əgər düzgün şərtlərdə işlədilməzsə, tələbələr anlamayacaqlar. (12, 55). Grahama (2006) görə, bəzi faktorlar vardır ki, onlar öyrənənlərin dinləyib-anlama problemini artırır. Belə ki, qadağan olunmuş lüğət, zəif qrammatika və dinləmə tapşırıqları haqqında səhv təriflər daima öyrənən tərəfi səhv yönəldərək konkret nəticədən çox uzaqlaşdırır. Səfəroğlu və Uzakgörənə görə, digər dinləyib-anlama problemləri dinləmə materiallarının növü ilə əlaqəlidir. Vandergrift və Walkerə görə, sözlərin tanış olmayan tərcüməsinə baxmayaraq, tələbələr başa düşməlidirlər ki, linqvistik hissə hansı sözə məxsusdur. Müəyyən etdilər ki, tanış olmayan sözlər, çətin qrammatik quruluşlar və danışıq mətnlərinin uzunluğu dinləyib anlamada öyrənənlər üçün problemlərə səbəb olur. Yagang qeyd edirdi ki, dinləyib-anlama problemləri üçün dörd əsas mənbə vardır: mesaj, danışan şəxs, dinləyən şəxs və fiziki mühit. Boyle (1984) qeyd edirdi ki, dinləyici şəxs, ətraf və ətraf mühit faktorları dinləyib-anlamaya təsir edəcək əsas komponentlərdir. Digər bir alim Tengə (2002) görə, dinləyici faktorları, danışan şəxs faktorları, stimül faktorları və kontekst faktorları tələbələrin dinləyib-anlamasına təsir edir. Tələbələrin psixoloji maneələri də dinləmə qabiliyyətinə təsir edir. Finocchiaro və Brumfit (1983:92) və Hasan (1991:117) qeyd edirlər ki, tələbələrin motivasiyası bilikləri və bacarıqları əldə etməkdə mühüm rol oynayır. Oxşar olaraq, Beare (2009) də əlavə etdi ki, əqli baryer tələbələr üçün əsas

maneələrdən biridir. Məsələn, onların daxili dialoqda istəksiz şəkildə iştirak etdikləri görünür. Digərləri özlərini inandırır ki, onlar şifahi ingilis dilini anlama bilmirlər və özlərinə arxayınlıqlarını itirdikləri üçün problem yaradırlar. Bu baxımdan, Guo və Wills (2006:6) aşkar etdilər ki, Çinli tələbələrin şifahi ingilis dili bacarıqları özlərinə arxayın olmamaqlarından irəli gəlir. Bütün bu faktlar öyrənmə prosesində vacib rola malikdir.

Beləliklə, tələbələrin dinləyib-anlamasında yaranan çətinliklər üçün faydalı təkliflər vardır. Dinləmə tapşırıqları tələbələrin ehtiyaclarını təmin etməlidir və müəllimlər tələbələrə dinləməni inkişaf etdirmək üçün dil daşıyıcısının nitqindən çox təbii nitqi dinlətməlidirlər. Müəllimlər tələbələri müxtəlif dil daşıyıcılarının aksentləri ilə tanış etməlidirlər. Bu fakta görə, yerli natiqlərin öz xüsusi aksentləri vardır. Tələbələr üçün vacib olan budur ki, onlar Britaniya və Amerikan aksentlərini fərqləndirsinlər. Müəllimlər bədən dilindən istifadə edə bilərlər. Bu üsulla onlar şifahi mesajlardan istifadə edəcəklər.

Goh (2000) bildirirdi ki, dinləmə strategiyalarını tələbələrə öyrətmək çox vacibdir. Bunu etməmişdən əvvəl, müəllimlər öyrənənlərin lüğət, qrammatika və fonoloji biliyini artırırlar. Vanderqriftə (1999) görə, strategiyanın inkişafı dinləmə məşqləri üçün vacibdir və öyrənənlər öz cavablarını qiymətləndirə bilərlər. Çoxlu tədqiqatçılar, belə ki, Konrad (1985), O'Malley və Chamot (1990) Rost və Ross (1991) və Azmi Bingöl, Celik, Yıldız və Tuğrul Mart ifadə edirdilər ki, dinləyib-anlamada üç strategiya növü vardır: koqnitiv, metakoqnitiv və sosial-təsirli. Koqnitiv strategiyalar anlama və qısamüddətli, ya da uzunmüddətli məlumat toplamaqla əlaqəlidir. Bu strategiya problem həlledici metoddur və biliyin öyrənilməsinə asanlaşdırır. Goha görə, öyrənənlər yeni məlumatı yadda saxlamaq üçün bu strategiyadan istifadə edirlər. Dinləmədə bu strategiyanın 2 növü vardır: bottom-up (ümumidən-xüsusiyyə) və top-down (xüsusiyyədən-ümumiyyə). Bottom-up

strategiyası sözləri anlamaqdır. Məsələn, "The woman/who sat next to me on the plane/on my flight from Hong Kong/told me/her whole life story. Top-down strategiyası məlumat vermə, izah etmə və təxmin etməni əhatə edir. Dili yüksək səviyyədə bilən tələbələr top-down strategiyalarından daha çox istifadə edirlər. Öyrənənlər bəzən sözün mənasını başa düşümlər və kontekstdən mənanı təxmin etməyə çalışırlar. Bu koqnitiv strategiyaya aid bir nümunədir. Metakoqnitiv strategiyalar - Rubinə (1988) görə, metakoqnitiv strategiyalar idarəetmə texnikalarıdır. Öyrənənlər öz öyrənmələrinə planlaşdırma, yoxlama, qiymətləndirmə və dəyişmə vasitəsilə nəzarət edirlər. Məsələn, bu strategiyada dinləyicilər dinləmə tapşırığının məqsədini müəyyən edirlər və onlar dinlənən hissədən yığılmış məlumatı planlaşdırmağı və qiymətləndirməyi öyrənirlər. Wendenə (1998) görə, metakoqnitiv strategiyalardan istifadə edən öyrənənlər daha tez öyrənirlər və biliyi mükəmməl şəkildə tamamlayırlar. Salataci (2002) göstərirdi ki, dinləmə prosesində metakoqnitiv strategiyalardan istifadə öyrənənlərin özünə əminliklərini, motivasiyalarını və tapşırığı tamamlamaq bacarıqlarını artırır. Vanderqrift (2003) onu da bildirmişdir ki, yüksək səviyyəli tələbələr aşağı səviyyəli tələbələrdən 2 dəfə çox metakoqnitiv strategiyalardan istifadə edirlər. Metakoqnitiv bacarıqların iki növü vardır: idrak biliyi və idrakın tənzimlənməsi. İdrak biliyi öyrənənlərin şüurunda baş verənlərlə əlaqəlidir. İdrak tənzimlənməsi öyrənənlərin dinləməni səmərəli şəkildə həyata keçirmələri ilə əlaqəlidir. Henner Stanchinaya (1987) görə metakoqnitiv strategiyalar dinləyib-anlamada mühüm rol oynayır. O, xatırladır ki, bacarıqlı dinləyicilər daim eşitdiklərini izah edə bilirlər. Onlar özlərinin təxminləri ilə yeni məlumatlar toplayırlar, özlərinin təxmin etdiklərini qiymətləndirirlər, öz nəzəriyyələrini inkişaf etdirirlər. Bacarıqlı dinləyicilər anlamada müvəffəqiyyətsizliyi müəyyən edə bilər və daha yaxşı anlama üçün öyrənənlərin keçmiş biliklərini aktivləşdirmək

lazımdır. Weden (1998) iddia edirdi ki, metakoqnitiv strategiyalardan istifadə edən tələbələrin üstünlükləri vardır:

- Öyrənənlər öyrənmə strategiyalarından istifadə edirlər. Onlar daha tez öyrənir və biliklərini diqqətəlayiq şəkildə tamamlayırlar.
- Onlar özlərini daim qəbuledici kimi xarakterizə edirlər.
- Onlar ehtiyacları olduğu halda müəllimlərdən, yoldaşlarından, ailələrindən kömək alırlar.
- Onlar özlərinin bacarıqlı öyrənənlər olduğunu müşahidə edirlər və qiymətləndirirlər. Metakoqnitiv strategiyalara misal olaraq bunları göstərmək olar: özlərini izləmə, diqqət seçiciliyi və koqnitiv strategiyaların planlaşdırılması.

Sosial-təsirli strategiyalar. Vanderqrift (2003), Abdalhamid (2012) ifadə edirdi ki, dinləyicilər özlərinin anlamasını yoxlamaq üçün və narahatlıqlarını azaltmaq üçün bu strategiyadan istifadə edirlər. Gardner deyirdi ki, təsir strategiyaları çox vacibdir, çünki öyrənmə vəziyyəti və öyrənənlərin sosial-psixoloji faktorları bir-birləri ilə bağlıdır. Bütün bu qeyd etdiyimiz strategiyalar içərisində sosial və təsir strategiyalarının öyrənmə kontekstinə böyük təsiri vardır. Wilson (2003) qeyd edirdi ki, sosial-təsirli strategiyalar tələbələrin digər danışanlarla olan ünsiyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, onlar özlərinə əminliyi inkişaf etdirmək üçün başqa səviyyədə olan uşaqlarla söhbət aparırlar. Strategiya seçimi öyrənənlərin dil bacarığı və qabiliyyətindən asılıdır. Habte-Gabr (2006) bildirirdi ki, strategiyada tələbələr narahatlığı necə azaltmağı, dinləmə tapşırıqlarında özlərinə əminlik hiss etməyi və dinləmə bacarığının inkişafı üçün motivasiyanın necə qaldırılmasını bilməlidirlər.

2.2. İngilis dilinin tədrisində tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması imkanları, çalışmalar sistemi və əldə olunan nəticələr.

İngilis dili dərslərinə müasir təlim-tədris texnologiyalarını gətirmək – klassik təlim-tədris metodikasını dəyişərək, bilik və bacarıqlara yiyələnmədə tələbəni əsas sima etməklə, onu təlimin subyektinə çevirməkdən ibarətdir. Müasir metodologiyaya görə müəllim – biliklərin əldə edilməsinin bələdçisi, tələbə isə tədqiqatçı rolunu oynayır. Müasir xarici dil təlim-tədris metodları ingilis dili tədrisinin səmərəliliyini artırmağa yardım edir. Əgər mənimsənilən biliklər çağdaş reallıqla əlaqələndirilmirsə, həmin bilik tələbə üçün mənasız informasiya toplusuna çevrilir. Bu halda tələbələrin dilin öyrənilməsinə stimulu və motivasiyası zəifləyir və əqli, təfəkkür və fəallıq səviyyəsi azalır. Klassik izahedici – illüstrativ izahetmə metodu ilə tələbələr passiv olaraq müəllimin hazır formada verdiyi bilikləri düşünülməmiş və məntiqi nəticə çıxarmamış əzbərləmiş olurlar. Bu da tələbələrin sinifdən kənar müstəqil, sərbəst elmi-bilik fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır və bunun nəticəsində tələbə ingilis dili təlimi zamanı onun subyekt deyil, obyekt olur. Bu tip yanaşma olduğu halda tələbə və tələbələr dil öyrənməsinə kreativ yanaşmır və təlimin səviyyəsi azalır. Bütün bu deyilənləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə müasir xarici dil təlimi metodologiyası olan interaktiv metoddan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Müstəqil və ya kiçik qruplar şəklində işləməklə, dinləyicilər verilən materialları təhlil edir; müxtəlif mövzularda ingilis mənşəlilərin səs yazılarını dinləyir və qrupda olan tələbələrlə predmeti müzakirə etmək üçün suallar və qeydlər hazırlayırlar. Bu kimi interaktiv metodologiya üsullarından istifadə etmək dinləyiciləri aktiv olmağa səsləyir [3, 18] .

İndi müasir dərsi texniki vasitələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki, texnikanın son naliyyətləri ilə əlaqədar digər tədris fənnləri ilə yanaşı xarici dillərin tədrisi metodikasında da müxtəlif üsullardan geniş şəkildə istifadə etmək meyli xeyli artmışdır. Xüsusilə təlim prosesində nitqin yazılması, onun dinlənməsi, habelə ekran vasitəsi ilə əyani vəsaitin nümayiş etdirilməsi üçün audiovizual qurğular daha çox tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Tələbələrin nitqinin inkişaf etdirilməsində müasir təlim texnologiyalarının, texniki vasitələrin rolu danılmazdır. Texniki vasitələrə maqnitafon, kompüter, proyektor və s. aid edilər bilər. Texniki vasitələrdən geniş istifadə etməklə xarici dil təlimi metodikasını əsaslı surətdə dəyişdirmək, səmərələşdirmək olar [9, 7]. Texniki vasitələrin fəaliyyət dairəsi genişdir. Onlar xarici dil üzrə aparılan bütün tədris işlərini fəallaşdırmaq üçün geniş imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, keçmişdə istifadə edilən şəkil, cədvəl, plakat və s. kimi əyani vasitələrin təsir dairəsi olduqca məhdud olub. Məhz elə buna görə də əyani vasitələrin tətbiqi xarici dil təlimi metodikasının təkmilləşməsinə əsaslı təsir göstərə bilməmişdir. Texniki vasitələrin təsir dairəsi isə əyani vasitələtin təsirindən müqayisə edilməz dərəcədə artıqdır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hələlik müasir texniki vasitələrin yeri və əhəmiyyəti layiqincə qiymətləndirilməmişdir. Bəzi xarici dil müəllimlərinin fikrincə texniki vasitələrin tətbiqi dairəsi olduqca məhduddur və onlardan yalnız sinifdən kənar aparılan müstəqil iş zamanı istifadə edilə bilər. Bu tamamilə yalnız fikirdir. Müşahidələr sübut edir ki, müasir texniki vasitələrin tətbiqini belə məhdudlaşdıran müəllimlərin əksəriyyətinin texnika ilə tanışlığı çox azdır.

Texniki vasitələrin təlim prosesində tətbiq edilməsi heç də müəllimin rolunu azaltmır. Bir çox burjua alimləri belə hesab edirdilər ki, maşın insanı əvəz etməlidir və nəticədə o insanı əvəz edəcək. Lakin texniki vasitələrin geniş

miqyasda tətbiqi heç də müəllimin rəqibinə çevrilmir, onu əvəz etmək məqsədi güdmür. Müəllimin canlı sözünü heç bir maşın əvəz edə bilməz.

Aydındır ki, texniki vasitələrin təlim prosesinə daxil edilməsi ilə əlaqədar olaraq müəllimin funksiyası da müəyyən dərəcədə dəyişir. O artıq diqqətini tələbələrə və texniki vasitələrə yönəltməlidir.

Psixoloqlar sübut etmişlər ki, xarici dildə danışarkən dialoqlardan istifadə edərək nitqləri eşitmə danışıma üçün zəmin yaradır. Deməli tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşması ingilis dilində dinləyib-anlama bacarığından başlayır. Ona görə də tədrisin ilk mərhələsində verilən çalışmalar dinləyib-anlama verdişinin inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir.

Tələbələrə dinləyib-anlama bacarıqlarını aşılarkən, sadə mətnlərdən başlayıb mürəkkəb nitq nümunələrinə çatmaq lazımdır. Belə olduqda onların şifahi nitqi davamlı olur, eşitdiklərini qavrayıb şifahi və yazılı nitqdə istifadə edə bilirlər.

Tələbələrə dinləyib-anlamayı tədris edərkən yalnız dikturun nitqindən deyil, tələbələrin də nitqindən istifadə etmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi şifahi nitq düzgün tələffüz bacarıqlarının yaradılmasından başlayır. Tələbələr düzgün tələffüzə yiyələnmələri üçün həm müəllimin, həm də dikturun tələffüzünə qulaq asıb onu fasilələrlə təkrarlayırlar. Azərbaycan dilində olmayan, onlara çətinlik törədən səslərin öyrədilməsi işində təlim texniki vasitələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə tələbənin nitqini lentə yazandan sonra müəllim onu iki-üç dəfə oxutdurur və auditoriyanın köməyi ilə səhvləri düzəldir. Tələbələr əvvəl kobud səhvləri belə hiss etmirlər, müəllim onların iştirakı ilə səhvlərin düzəlişini apardıqdan sonra, onlar tədricən ən cüzi səhvləri belə hiss edir və düzəldirlər [2, 346].

İngilis dili dərslərində tələffüzlə əlaqədar olaraq intonasiyaya aid bacarıqların formalaşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təlim texniki vasitələrindən geniş istifadə etməklə, qalxan və düşən intonasiyaya aid olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq olar.

Tələbələrin nitqinin yazılı forması düzgün yazı bacarıq və bacarıqlarının (hərflər, orfoqrafiya) formalaşdırılmasından başlayır. Texniki vasitələr tələbələrin yazılı nitqinin inkişafına böyük təsir göstərir. Yazı təlimini texniki vasitələrin köməyi ilə aşağıdakı çalışmalarla aparmaq olar:

1. Xarici dildə eşitdiyini dəftərə yazdırmaq. Yazı bir az mürəkkəb olsun deyə müəllim aşağıdakı göstərişləri verə bilər:

- a) hərf birləşmələrinin altından xətt çəkib onların şərti işarələrini göstərin.
- b) cümlələrdəki isimlərin altından xətt çəkin.

2. Yazılışı çətin olan sözlərdən ibarət imla aparmaq. Məsələn, enough, light, night, childhood, daughter.

3. Texniki vasitələrdə eşidilən mətnə aid sual-cavab yazmaq.

4. Eşidilən mətnə aid plan yazmaq.

5. Eşidilən mətnə aid qısa ifadə yazmaq.

Texniki vasitələrdən əlavə bütün bu çalışmalarını kompüter vasitəsilə də etmək olar. Kompüter vasitəsilə musiqiyə qulaq asmaq, filmə baxmaq, müxtəlif ingilis dilində materiallara qulaq asmaq, yazmaq və s. kimi hallar tədris prosesində çox faydalı ola bilər [3, 91].

Tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması üçün digər ən maraqlı vasitələrdən biri də oyunlardır. Daima qrammatik çalışmalar yazmaq,

oxumaq tələbələrin dilin öyrənilməsinə marağını azalda bilər. Ona görə də oyunlardan istifadə etməklə tələbələrin ingilis dilini öyrənməsinə marağını artırmaq, onların şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək olar. Oyunlarda tələbələrin hamısı fəal iştirak edir, buna həvəslə yanaşırlar. Oyunlar seçilərkən tələbələrin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır [5, 48]. Oyunlardan istifadə edilməsi tələbələrin təkcə dinləyib-anlama bacarıqlarını deyil, həm də təxəyyüllərini, birgə işləmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Tədrisin aşağı pilləsində daha sadə söz oyunlarından, yuxarı pilləsində isə daha mürəkkəb oyunlardan istifadə etmək olar.

Dil öyrənənləri öz fikrini ifadə etməyə cəlb etmək üçün belə bir oyun seçilə bilər: tələbələr qruplara ayrılır. Müəllim müxtəlif kartlar hazırlayır və hər bir kartın içində ingilis dilində hər hansı bir əşya adı yazır. Hər qrupdan bir nəfər kart seçir və həmin əşyanı ingilis dilində öz sözləri ilə təsvir edir. Digər qruplar isə təsvir edilən sözü tapmalıdırlar.

Son illər ali məktəblərimizdə xarici dil dərslərində təlimin texniki vasitələrinin, proqramlaşdırılmış təlim elementlərinin tətbiqi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür.

Buna misal olaraq mövcud proqramların tələbləri əsasında tərtib edilmiş xarici dil dərslərlərində bir sıra çalışmaların bilavasitə təlim texniki vasitələri ilə yerinə yetirilməsini göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin audiovizual üsulla təlim edilməsi ilə əlaqədar hazırda həmin vasitələrin yaradıcı təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsi psixoloji baxımdan tədqiq olunaraq öyrənilməkdədir.

Məşhur pedaqoq J. A. Komenski təlimdə əyanilikdən danışarkən göstərirdi ki, dərkətmə prosesində əşya birincidir. O, insan şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur və şüurun özünü müəyyənləşdirir. Lakin əşyanı yalnız yaradıcı şüurun

fəaliyyəti nəticəsində dərk etmək mümkündür. Deməli, təlim prosesinin müvəffəqiyyəti tətbiq olunan əyani vasitələrin tələbələr tərəfindən şüurlu qavranılmasından aslıdır. O, belə hesab edirdi ki, təfəkkürün əsasını müəyyən ilkin hissiyyatlar təşkil edir, hiss olunmayan əşya heç vaxt şüurda təsəvvür edilə bilməz. Müasir dövrümüzdə gənc nəslin ingilis dilində sərbəst fikir ifadə edə bilməsi və sosial şəbəkələrdə fəal iştirakı ingilis dilinin tədrisində olan dəyişikliklərlə əlaqədardır. Hər bir kəsə məlumdur ki, qloballaşan dünyamızda ingilis dilinə böyük ehtiyac var. İxtisasından və peşəsindən asılı olmayaraq istənilən insanın formalaşması üçün, dünyagörüşünün və intellektinin olması üçün hal-hazırda ingilis dili böyük rol oynayır. Artıq, tələbəyönümlü təlim prosesi də tələbələrin öz maraqları, seçimləri üzərində qurulur. Tələbələr ingilis dilini təkcə sinif fəaliyyətində deyil, sinifdən kənar fəaliyyətlərində də çox istifadə edə bilirlər. Gündəlik işlənən ifadələr, sözlər indi dərslərimizdə daha da çox tədris olunur.

Qabaqcıl məktəb və müəllimlərin təcrübəsi sübut edir ki, tədrisin ilkin mərhələsində texniki vasitələrlə həll olunan çalışmaların tətbiqi nəticəsində aşağıdakı bacarıq və bacarıqların daha da təkmilləşdirilməsinə nail olmaq mümkündür:

- diskə yazılmış nitqin proqramda nəzərdə tutulmuş sürətlə dinlənilib dərk olunması. Belə bacarıq tələbələri müxtəlif diktör yazılarına alışdırır, gələcəkdə şifahi nitqin formalaşması üçün canlı dil mühiti yaradır.

- düzgün tələffüz vərdişinin yaradılması. Tərkibində müxtəlif səslər, sözlər və nitq nümunələri olan xüsusi tapşırıqların vaxtaşırı dinlənməsi, həmin tapşırıqların tələbələr tərəfindən təkrar edilərək maqnit lentinə yazılması və nəhayət, göstərilən tapşırıqların yenidən müqayisəli surətdə səsləndirilməsi.

- nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə bacarıq və bacarıqların daha da inkişaf etdirilməsi və s.

- texniki vasitələr çalışmalarının didaktik imkanları ilə yanaşı böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti də var. Məlum olduğu kimi, təlimin texniki vasitələri dedikdə bütövlükdə tədris-əyani vasitələr sistemini, eləcə də informasiyaları bilavasitə qrupa çatdıran qurğuları nəzərdə tuturuq.

- dərslərdə müntəzəm olaraq texniki vasitələr çalışmalarının tətbiqi tərbiyəvi vəzifələrin kompleks həll edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Belə ki, bu, tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsinə, habelə onlarda şəxsi mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir.

- dinlənilmiş mətn ətrafında sual-cavablar, müsahibələr və s. təşkil edilərkən tələbələr mətndəki əsas ideyanı açıb göstərir, hadisələrə lazımı qiymət verir.

Bir sıra qabaqcıl müəllimlər tərbiyəvi məsələlərin həllində mövcud dərsliklərdən və digər əlavə materiallardan geniş istifadə edirlər. Məsələn, təlim prosesində dinləyib-anlama, danışma və s. üzrə bacarıq və bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar bir sıra mətnlərdən istifadə olunur.

Təlim prosesində texnikanın tətbiqi müəllimin və tələbənin işini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmiş, ona bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Əgər ənənəvi təlim vasitələri ilə iş zamanı yalnız müəllim və tələbə əsas informasiya sayılırdısa, indi təlimin müxtəlif vasitələri ilə aparılan iş informasiya mənbəyinin miqdarını qat-qat artırmışdır.

Təlim texniki vasitələri ilə yerinə yetirilən çalışmaların tərbiyəedici rolu bir də onunla müəyyənləşdirilir ki, həmin vasitələrin köməyi ilə təlim prosesinin səmərəliyini yüksəltmək mümkün olmuşdur. Dərslərdə təlim texniki vasitələri

çalışmalarının tətbiqi zamanı tələbələr passiv dinləyici kimi qalmır, əksinə verilən informasiyalar xüsusi emosional təsir qüvvəsinə malik olduğundan, onlar diktorun nitqinə cavab verir.

- müəllim müəyyən bir mövzunu keçərkən tələbələrinə yol göstərərək, bir növ, kənara çəkilməlidir. Verilən bilik dili mənimsəyənlərin özlərinin dialoqu, müzakirələri, söhbətləri zamanı öyrənilməlidir. Tədris belə olduqda tələbələr həm də gözəl nitq qabiliyyətlərinə yiyələnməyə bilirlər. Bu zaman müəllim xarici dildə fikirlərini səhv ifadə edən tələbə irad bildirməməlidir. Əks təqdirdə, həmin tələbə də özünə inamsızlıq yaranar və o, gələcək diskussiyalarda aktiv iştirak etməkdən çəkinər. Sadəcə olaraq, digər tələbələrin müdaxilələrindən sonra o, səhvini özü başa düşər.

Belə hesab edilir ki, orta məktəbdə ingilis dilinin, necə deyərlər, bünövrəsi qoyulur. İngilis dilini mükəmməl bilmək hər bir gənc mütəxəssis üçün karyerada “yaşıl işıq” deməkdir.

Hal-hazırda hər kəs iş tapmaq və ya işini itirməmək üçün xarici dil bilməyin nə qədər vacib olduğunu bilir. Bəlkə də elə bu səbəbə görə bu gün dünyada ingilis dilini ikinci bir dil kimi qəbul edənlərin sayı ana dilində daha yaxşı danışanların sayından çoxdur. Belə ki, elmi terminlərin yetmiş faizi, informasiya dilinin səksən və internet dilinin doxsan faizi ingilis dilindədir. Bu amillərlə yanaşı, alimlər xarici dildə danışmaq üçün qrammatik qaydaların əzbərlənməsini heç də çox vacib saymırlar.

Müasir tədris prosesində ingilis dilinin tədrisində dinləyib-anlama tapşırıqları CD vasitəsilə həyata keçirilir və tələbələrin buna daha böyük marağı olur. Dinləmə tərkibli tapşırıqlara dərslərdə yer verilməsi tələbələrin ingilis dilində ətraflı bilik və bacarıq qazanmalarına və çoxlu məlumat almalarına səbəb olur. Bu tip

dərslıklərdə ingilis dilinin həm linqvistik qaydaları, dilin sosial və ictimai mühitdə işlənmə qaydları və mədəniyyətlərin tədrisinə geniş yer verilməsi ingilis dilini öyrənən tələbələrin təkmilləşməsində əsas yer tutur. Dərslıklərdə önəmli olan əsas tələblərdən biri də təlimlərdə daha çox rollu oyunlara, müsahibələrə, söhbətlərə, müzakirələrə və sonda layihələrə yer verməkdir. Dil qrammatikasının kontekst daxilində işlənməsi ilə yanaşı nümunələr üzərində izahı onun daha tez anlanılmasına səbəb olar, məhz bu səbəbdən ana dilindən fərqli olaraq əcnəbi dildə gündəlik işlənən ifadələrin və birləşmələrin öyrədilməsində bu yeniliklər daha effektivdir. Tələbələr gündəlik işlənən ifadələri yerli-yerində istifadə edərək, lüğət bazalarında istifadə edərək oxu materialları üzərində sərbəst fikir və qısa şərhlər hazırlaya bilərlər. Yəni bundan sonra, artıq, mətni danışaraq yox, onu mətnə öz münasibətlərini bildirib, mövzulara tənqidi fikir söyləyər və öz yaradıcı işlərini təqdim edərlər.

Dinləyib-anlama bacarıqları üzrə proqramda irəli sürülən tələblərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün tələbələr bir sıra bacarıq və bacarıqlara yiyələnməlidir. Belə bacarıqlar siyahısına, birinci növbədə ayrı-ayrı xarici dil səslərini tələffüz bacarığını daxil etmək olar. Bu bacarıq nitq təcrübəsinin təsiri altında möhkəmlənir və tələbələr onları çətinlik çəkmədən, tədricən nəinki ayrı-ayrı səslərin, hətta səs birləşmələrinin də sözlərdə tələffüzünə alışır və onları söz və cümlələrdə yaxşı tanıyır, başqası danışarkən belə onun nitqini anlayırlar. Tələbələrə bu bacarığın verilməsi ana dilinin təlimindəki eyni prosesdən əsaslı sürətdə fərqlənir. Ana dilinin səslərini mənimsəyən tələbə öz təcrübəsində bütün çətinlikləri görür. O, məktəbdə, ailədə, ictimai yerlərdə dilin düzgün nümunələri ilə tez-tez rastlaşaraq, öz tələffüzündə olan kəsirli cəhətləri aradan qaldırır. Tələbə xarici dili öyrənərkən tələffüzündəki səhvləri yalnız müəllimin köməyi ilə aradan qaldıra bilir.

Demək, tələbələrin dinləyib-anlama bacarıq və bacarıqları onların tələffüz bacarıq və bacarıqları ilə bağlı olduğundan, tədrisin ilkin mərhələsindən bu cəhətə xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Dinləyib-anlama bacarıqları eyni zamanda qrammatika ilə əlaqədardır. Məhz buna görə dinləyib-anlama prosesində tələbələr qrammatik qanunlardan düzgün istifadə etmək bacarığına yiyələnmişdirlər [1, 394]. Bu məqsədlə ali məktəbdə qrammatikanın tədrisi praktik istiqamətdə aparılmalıdır. Bu, o deməkdir ki, qrammatik qayda və tərifləri mexaniki olaraq tələbələrə əzbərlətməkdən qəti sürətdə əl çəkib, onlarda qrammatik qayda-qanunların mahiyyət və praktik əhəmiyyətini dərk etməyə daha artıq diqqət yetirilməlidir. Dil öyrənənlər əsas qrammatik məfhumları düzgün dərk etməli, dinləyib-anlama bacarıqlarını düzgün işlətmək üçün möhkəm və avtomatlaşdırılmış bacarıqlara yiyələnmişdirlər.

Dinləyib-anlama bacarıqlarına yiyələnmək üçün tələbələr sözləri çətinlik çəkmədən öz nitqlərində işlədə bilməli və başqasının danışığında bunların mənasını başa düşməyi bacarmalıdırlar.

Bu məqsədlə dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün lazım olan sözlərin, söz birləşmələrinin kifayət qədər təkrarını tələb edən və tədrisən çətinləşən nitq çalışmaları sistemi yaratmaq lazımdır. Həmin çalışmalardan istifadə nəticəsində tələbələr sözlərin əmələ gəlməsi və dəyişməsinə, onlardan cümlə qurmağa və s. aid möhkəm bacarıqlar əldə etməlidirlər.

Çalışmalar xarici dili öyrətmək prosesində əsas amillərdən biridir. Onlar həm yeni keçilən, həm də keçmiş materialların mənimsənilməsi və təkrarına xidmət etməlidir.

Pedaqoji təcrübədə olduğumuz zaman ali məktəblərdə tələbələrin ingilis dilini öyrənməyə necə maraq göstərdiklərinin şahidi olduq. Tələbələrə ingilis dilini

öyrətmək üçün onlarda dil və ya nitq vərdiş, bacarıqlarını formalaşdırmaq lazımdır. Ona görə də müəllimlər tədris metodikasını düzgün qurmalı və tədrisin metodikasını düzgün seçməlidirlər. Belə olduqda tədris prosesi uğurlu olur və dil tədris edən müəllimlər daha uğurlu nəticə əldə edirlər. Lakin müəllimlər tələbələrin dərsi və mövzuları lazımi qədər mənimsəməsinə həmişə nail ola bilmirlər ki, bu da tədris prosesinin düzgün qurulmamasından irəli gəlir. Nəticədə tələbələr dinləyib-anlama bacarıqlarına kifayət qədər yiyələnmə bilmirlər və müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər.

Pedaqoji təcrübə keçdiyimiz qruplarda tədris prosesini müşahidə edərkən belə bir nəticəyə gəldik ki, ingilis dilini öyrənərkən tələbələrin mənimsəməkdə çətinlik çəkdiyi bacarıqlar dinləyib-anlama bacarıqları ilə bağlı olur. Tələbələr hər hansı bir dilə yiyələnmək üçün oxumaq, yazmaq, dinləyib-anlama və danışmaq kimi vərdiş, bacarıqlara malik olmalıdırlar. Bu vərdiş və bacarıqlar bir-biri ilə əlaqədardır. Məsələn, dinləyib-anlama bacarığı danışmaq bacarığı ilə sıx əlaqədardır. Çünki hər hansı bir dilə yiyələnmək üçün tələbələr nəinki danışmaq, həmçinin dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarına sahib olmalıdırlar.

Tələbələrdə ingilis dilinin öyrədilməsi prosesinin eşitmə analizatorundan daha çox görmə analizatorunun üzərində qurulması lazımi nəticələr vermir və bu da dinləyib-anlama qabiliyyətinin inkişaf etməməsinə gətirib çıxarır. Bildiyimiz kimi müasir tədris prosesində ingilis dilinin tədrisində dinləyib-anlama tapşırıqları CD vasitəsilə həyata keçirilir və tələbələrin buna daha böyük marağı olur. Dinləmə tərkibli tapşırıqlara dərsliklərdə yer verilməsi tələbələrin ingilis dilində ətraflı bilik qazanmalarına və çoxlu məlumat almalarına səbəb olur. Bu tip dərsliklərdə ingilis dilinin həmçinin linqvistik qaydaları, dilin sosial və ictimai mühitdə işlənmə qaydaları və mədəniyyətlərin tədrisinə geniş yer verilməsi ingilis dilini öyrənən tələbələrin təkmilləşməsində əsas yer tutur. Dərsliklərdə qabardılmalı olan əsas

tələblərdən biri də təlimlərdə daha çox rollu oyunlara, müsahibələrə, söhbətlərə, müzakirələrə və sonda layihələrə yer verməkdir. Dil qrammatikasının kontekst daxilində işlənməsi ilə yanaşı nümunələr üzərində izahı onun daha tez anlanılmasına səbəb olar, məhz bu səbəbdən ana dilindən fərqli olaraq əcnəbi dildə gündəlik işlənən ifadələrin və birləşmələrin öyrədilməsində bu yeniliklər daha effektivdir. Tələbələr gündəlik işlənən ifadələri yerli-yerində istifadə edərək, lüğət bazalarında istifadə edərək oxu materialları üzərində sərbəst fikir və qısa şərhlər hazırlaya bilirlər. Yəni bundan sonra artıq mətni danışaraq yox, onu ümumiləşdirib öz sözləri ilə şərh etmək dərsi daha maraqlı edər. Bu yolla tələbələr mətnə öz münasibətlərini bildirib, mövzulara tənqidi fikir söyləyər və öz yaradıcı işlərini təqdim edirlər. Buna görə də dinləyib-anlama prosesinin problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəliblər ki, mətnin ancaq müəyyən bir hissəsi görmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə, mətnin qalan hissəsini isə dinləyib-anlama vərdiş, bacarıqlarının inkişafına həsr edilməlidir.

Xarici dil dərslərinin tədrisində eksperimentlərin aparılması metodu əsas metodlardan biri kimi mühüm yer tutur. Hər bir elm sahəsi kimi xarici dillərin tədrisi metodikası nəzəri fikirlər və eksperimental tədqiqatlar nəticəsində təkmilləşmiş, nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Eksperiment – bütün təsiredici amillərin eyniləşdirilməsinin mümkün olduğu zaman tədqiq edilən hadisənin dəyişkənliyinin dəqiqliklə öyrənilməsinə əsaslanan elmi surətdə qoyulmuş təcrübələrə deyilir. Həmçinin biz də tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi yolları haqqında araşdırmalar apararaq təhlillər etdiyimiz dissertasiya işində incələnen nəzəri materiallardakı qanunauyğunluqları pedoqoji təcrübə müddətində mümkün qədər tətbiq etməyə çalışdıq. Mövzulara aid olduğu üçün pedoqoji müşahidə dövründə bakalavr pilləsinin birinci, ikinci və üçüncü kurslarında nitq praktikasını və metodikalarını üzrə

müşahidələr aparsam da, təcrübə prosesini birinci və ikinci kurslarda tətbiq etməyə çalışdım. Bir neçə qrupda apardığım təcrübədə, əsasən, dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafının ön planı çıxarıldığı çalışma və mətnlərdən istifadə edərək müəyyən nəticələrə gəldim. Təcrübə zamanı dinləmə vasitələrinin köməyi ilə dinləmə materiallarından və həmçinin dinləmə prosesinin nə qədər uğurlu icra olunmasını yoxlamaq üçün mətnlərə əsasən hazırlanmış çalışmalardan istifadə edilmişdir.

Məktəbdə təlimin əsas təşkilat forması dərstdir. Dərs məşğələləri müxtəlif üsullarla aparılır. Dərsdə müəllim tələbələrə yeni sözlər, qaydalar, ifadələr öyrədir, ev tapşırığını yoxlayır. Müəllim verilmiş yeni materialları çalışma və ev tapşırıqları vasitəsi ilə möhkəmlətməyə, tələbələrin onları yadda saxlamasına çalışır. Bura aiddir:

1. İngilis dilində olan səslərin tələbələr tərəfindən yaxşı mənimsənilməsi üçün irəli sürülən fonetik çalışmaları:

- Listen to the following words and raise your hands when you hear the words with [æ]. The teacher says: desk, pen, ten, bag, etc.

- Listen to the following parts of words and say in what sound they differ: pen-pin, bed-bad, eyes-ice, white-wide.

- Decide whether the transcription matches the word. Tick only the boxes the answer is correct. Do not tick if does not match.

1. Seal sil

2. Seal si:l

3. deal di:l

4. deal di:l

5. heal hi:l

6. heal hil

- Listen to the following words and circle the words that have a long vowel.

Snow   Sing

Frog   fat

Apple   bone

Music   tent

Cold   grape

2. Tələbələrin söz bazasını genişləndirmək və öyrənilən sözləri uzun müddət yadda saxlamaq üçün irəli sürülən leksik çalışmalar:

- Listen to the words and recognize the word "boy" among other words: a baby, a toy, a boy, a girl.

- Listen to the following words and raise your hands when you hear the words referring to plants: street, tree, glass, flower, towel.

- Listen to the following sentences and say whether the word country has the same meaning in both sentences:

I usually spent my holidays in country.

The Soviet Union is a large country.

- Listen to the vocabulary question and see if you know the correct answer.

A. encouraged

B. bright

C. lucky

D. affectionate. Correct Answer: C, lucky.

The woman feels lucky, or fortunate, since, she won a trip.

While encouraged has a similar sense with the word lucky, encouraged needs an object. For example, “ The coach encouraged the team” or inspired them with confidence. Bright is an adjective to describe something that has lots of light, or someone who is able to learn things very quickly, or something that is happy and lively. In other words, the woman is unable to “feel” bright. Affectionate is a feeling of showing love of affection, which doesn’t make sense to describe the woman’s feeling in this example.

3. Grammatik çalışmalar:

- Listen to the sentences and raise your hands whenever you hear the verbs in the Present Indefinite.

- Listen to the sentences in which (1) the action was not completed (he was searching on the internet), (2) the action was completed (he had bought the book).

- Listen to the sentences and choose the correct form of the verb: I (go, went) to the library last Monday.

- Listen to the words and choose verb forms, past simple or past Continuous.

a. was working, opened

b. stood, were eating

- Listen to the sentences and choose some, any, how much, how many.

There are .... children at the bus stop.

There aren't .... clouds in the sky.

There isn't .... bread on the table.

There are .... sandwiches in the basket.

4. Tələbələrini məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün çalışmalar:

- Listen to the sentences and choose the correct answer:

Monday was wetter than Tuesday but sunnier than

Sunday. Which day was the wettest?

A) Sunday   B) Monday   C) Tuesday.

- Four friends are at the cinema. They are sitting in this order in the row from left to right: Samantha, Paul, Simon and Cathy. Just before the film starts, Samantha changes places with Simon and then Simon changes places with Paul. Who is at the end of the row?

A) Samantha   B) Paul   C) Simon   D) Cathy

- Five cars had a race. The BMW beat the Rover but couldn't

overtake the Honda. The Renault failed to overtake the Volvo but beat the Honda. Which car came last?

A) BMW   B) Rover   C) Volvo   D) Honda   E) Renault.

- Listen to the sentences and say whether they are logically arranged. His father was an engineer. He worked hard.

Tələbələrin eşidib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində “speech exercises” də mühüm rol oynayır. Tələbələr müxtəlif məzmunlu mətnləri dinləyirlər. Mətn dinlənilmədən öncə müəllim mətn daxilində olan sözlərin və qaydaların tələbələrə tanış olduğuna əmin olmalıdır. Tələbələrə tanış olmayan sözlər əvvəlcədən izah edilməli və onların mənası tələbələrə ana dilində lövhədə qeyd olunmalıdır.

- Listen to the story. Your task is to define its main idea. You should choose one among those suggested by the teacher. (20, 158-161)

Tələbələr etdikləri çalışmaların nəticəsini həvəslə gözləyirlər.

Əgər onlar yaxşı qiymət alırlarsa, motivasiyaları daha da artır. Çünki onlar müəllim tərəfindən qiymətləndirilir. Əksinə, onlar zəif qiymət aldıqda isə, motivasiyaları azalır və getdikcə dərəcə qarşı məsuliyyətsizlikləri də artır. Tələbələrin dinləmə marağını artırmaq üçün maraqlı tapşırıqlardan istifadə olunur.

Class memory quiz- Bir tələbəni sinfin qarşısına çağırın. Digərlərindən ona sual verməklərini xahiş edin.

Məsələn: What is your favourite colour /food/ band?

What did you have for lunch?

Which country would you most like to visit?

Cavablardan qeydlər götürməyə çalışın. Tələbələri kiçik qruplara ayırın və onlara sual verəcəyinizi deyın. “Bu suallara kim bilirsə əlini qaldırsın” göstərişini verin.

Which student likes Oasis?

What is Marie's favourite food?

Which two students would like to be famous actors?

İlk düzgün cavab verən komandanı mükafatlandırın. Bu oyun tələbələr üçün əyləncəli ola bilər. Digər bir tapşırıq isə belə adlanır:

- Listen for lies.

Sinifi iki komandaya ayırın. Bir tələbədən sinifin qarşısına gəlməyini xahiş edin və seçilmiş materialı yüksək səsle təqdim etməsi ilə bağlı göstəriş verin. İkinci dəfə yenidən material oxunsun. Hər dəfə yalan oxunduqca tələbələr ayağa qalxmalıdırlar. İlk ayağa qalxan komanda xal qazanır. Bu oyun tələbələrdən bir-birinə diqqətlə qulaq asmağı tələb edir. Bundan başqa vacib məlumatı yadda saxlamağa onları həvəsləndirir.

Fonoqramın imkanları içərisində müəllimin tədrisi idarə etməsi zamanı müəllimin rolunu da vurğulamaq lazımdır. Məlumdur ki, dərs prosesində müəllim özünün və tələbələrin hərəkətlərinə nəzarət etmək və diqqəti bir obyektə digərinə yönəltməklə bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərməlidir. Bu zaman fonogramdan istifadə etmək müəllimə rahatlıq yaradır [9, 21]. Belə ki, diktör sözləri oxuyur və müəyyən pauzalarda tələbələr həmin sözləri təkrar edirlər. Müəllim isə tələbələrə nəzarəti artırmağa və tələbələrin səhvlərini düzəltməyə imkan tapır. Əks halda, tələbələrin yalnız müəllimin dediklərini təkrarladığıları dərslərdə müəllim öz işini fiziki olaraq çatdırma bilmir, bu da işin nəticəsinə mənfi təsir edir.

Eşitmə əyaniliyi olaraq fonogramdan istifadə edilməsi sözlərin, ifadələrin fonetik işlənməsi tədrisini daha operativ qəbul olunmasına yardım etməklə tədris prosesində müəllimə böyük köməklik göstərir.

Müəllimlərin rastlaşdıqları əsas çətinliklərdən biri də dinləmə materiallarının tələbələrə necə təqdim olunmasıdır. Öncəlikə bütün hallarda tələbələrə eşidəcəkləri mətnlər haqqında düzgün giriş verilməli, mümkün olduğu qədər əyani vəsaitlərdən istifadə olunmalıdır. Həmçinin istifadə edilən texniki vasitələrin də keyfiyyətinə əmin olmaq lazımdır.

Müzakirə və sorğu-sual əsnasında tələbələr çox fəal iştirak edirdilər. Tələbələrin hər biri suallara individual cavablar verirdilər.

Müşahidə məqsədi ilə iştirak etdiyim bu dərs monoloji və dialoji nitq əsasında təşkil olunmuşdu. Tələbələrin mətnlər əsasında fikirlərini şifahi olaraq bildirmələri onların həm dinləyib-anlama, həm də nitq bacarıq və bacarıqlarının inkişaf etməsi deməkdir. Bu kimi dərslərin təşkil olunması həm tələbələrin verilmiş mətnləri düzgün tələffüzlə dinləyib yadda saxlamasına, həmçinin də özlərinin danışığında düzgün tələffüzdən istifadə etmələrinə müsbət təsir göstərir.

Lakin bəzi hallarda dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədi ilə işlədilən materialları, çalışmaları hazırlayarkən dərs vəsaitlərində təqdim edilən, əsasən təlim məqsədilə tərtib edilmiş autentik olmayan mətnlərdən istifadə olunur və onlar real həyatda yaranan kommunikasiyaya o qədər də uyğun olurlar.

məktəblərdə xarici dilin tədrisi prosesi ilə məşğul olan hər bir müəllim uğurlu nəticə almaq üçün yuxarıda qeyd olunan tələbləri nəzərə alıb, tələbələrdə həm canlı, həm də səsləndirilmiş nitqi xarici dildə dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarını yaradıb, inkişaf etdirməlidir. Belə olduqda tələbələr istər canlı, istərsə də səsləndirilmiş nitqi dinləyib-anlayarkən az çətinlik çəkəcəklər.

Göründüyü kimi, bütün bunlar tədrisin metodikasından çox ümumi inkişafından asılıdır. Maraqlı olmayan və tələbələrin maraq dairələrinə uyğun gəlməyən materiallar maraqsız qəbul edilib, pis qavranılacaq. Çünki, tanış olmayan məlumatlar çətin başa düşülür ya da heç başa düşülmür. Optimal variant üçün çətin və anlaşılmaz olmayan materiallar seçilməlidir.

Nəticə

Tədris prosesində yarana biləcək əsas problemlərə toxunaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici dili öyrənmək nə qədər çətin olsa da uğurlu təlim metodlarından istifadə edərək bu problemlərin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

1. Bu bir real faktdır ki, ingilis dili dərsinin tədrisində aparıcı metodlardan və avadanlıqlardan istifadə tələbələrin stimullaşdırılmasına və canlı tədris mühitinin, habelə maraqlı dərslərin mövzusunun təşkil olunmasına və eyni zamanda auditoriya maraqlarının təmin olunmasına hesablanmışdır. Müxtəlif metodistlərin və pedaqoqların fikirləri ilə tanış olduqdan və eksperimentlərdə iştirak etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmişik ki, xarici dillərin təlim prosesində dil bacarıq və bacarıqlarının öyrədilməsinə lazımi diqqət yetirilməlidir. Dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarına yiyələnmədən ingilis dilində olan nitqləri anlamaq çox çətin olar.

2. Dissertasiya işinin birinci fəslində tələbələrdə ingilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması yollarına aid müxtəlif mənbələrdən materiallar toplayaraq onları təhlil edib araşdırdım və belə nəticəyə gəldim ki, tələbələrin fiziologiyasını və psixoloji inkişafını bilmədən onlara ingilis dilini öyrətmək, eşitmə qabiliyyətini təkmilləşdirmək çətin olar.

3. Dissertasiya işində tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsinə toxunmağımın əsas səbəblərindən biri tədris prosesində dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsidir. Bunun isə bir sıra səbəbləri var:

a) dinləyib-anlama bacarıqlarına xüsusi olaraq fikir verilməsinə ehtiyac olmaması kimi yanlış məlumat

b) proqramlarda nitqi dinləyib, başa düşmək bacarığına yiyələnmək səviyyəsi barədə dəqiq tələblərin olmaması

c) dinləyib-anlama bacarıqlarının bir qayda kimi dərslərdə öyrədilməməsi

d) bir çox problemlərin araşdırılmaması.

Dinləyib-anlama prosesini həyata keçirərkən yaranmış problemlərin həllini araşdırmadan onu öyrənmək kifayət qədər effektiv olmaz.

4. İngilis dilini öyrənərkən ana dilinin interferensiyası (öyrənilən dilin sistem, norma və qaydalar səviyyəsində təsirləri) meydana gəlir və ingilis dilini öyrənərkən bu normaların uzlaşdırılmasının dinləyib-anlama bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından da rolu vardır.

5. Məlum olduğu kimi tələbələrdə dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılmasında çalışmalar xüsusi rol oynayır. Belə ki, çalışma və lentə alınmış nitq yazılarını dinləməklə tələbələr öyrəndikləri qayda və üsulları tətbiq edirlər. Çalışma və nitq yazılarının məqsədi dinləyib-anlama bacarıqlarında mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaqdır. Bu da tələbənin diqqətini məzmunun qavranılmasına yönəltməyə kömək edir.

6. Həmçinin müəllim dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişafı üçün nitq materialları seçərkən çalışmalıdır ki, nitq materialının mövzusu uşaqların anlama qabiliyyətinə uyğun olsun. Dərs materialları tələbələrin səviyyəsinə uyğun olaraq pre-intermediate və intermediate səviyyələrində tətbiq olunmalıdır. Tələbələr ingilis dilində dinləyib-anlama prosesində yaranan çətinlikləri həll etmək üçün öncəliklə öz ana dillərində dinləyərək anlamaq təcrübəsinə, vərdişinə sahib olmalıdırlar.

İngilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəllim ilk dərsdən etibarən dərsi ingilis dilində tədris etməlidir ki, sonrakı dərslərdə ingilis dilində danışa bilmək üçün özünə uyğun şərait yaratsın.

7. Dərs prosesində istifadə olunan materialların həm texniki vasitələrlə dinləmə mətnləri, həmçinin də yazılı mətnlərdən təşkil olunmasını nəzərə alaraq demək olar ki, mətnlərin dil daşıyıcısı tərəfindən səsləndirilməsi ilə dil öyrənən şəxs tərəfindən səsləndirilməsi arasında fərqlər mövcuddur və bu tələbələrin ingilis dilində deyilən sözləri mənimsəmə səviyyələrinə təsir göstərir. Burdan da belə fikirə gəlmək olar ki, müasir metodların və linqvistik avadanlıqlarının tətbiqi intensiv ingilis dili dərsi prosesini zənginləşdirir, mövzunun izahına əyanilik gətirir, auditoriyanın dünyagörüşün formalaşmasına, təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin artırılmasına şərait yaradır, tələbələrin bilik və bacarıq səviyyəsini xarici dil sahəsində inkişaf etdirir. Ona görə də, tələbələrdə düzgün tələffüzə yiyələnməyi aşılamaq lazımdır ki, eşitdikləri sözlər və oxşar səslər arasındakı fərqləri anlaya bilsinlər.

8. Öz şəxsi yanaşmama əsasən bildirmək istəyirəm ki, dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün tələbələr üçün tələbələrdən etibarən danışmaq (conversation) saatları ayrılmalıdır. Bu tip dərslər onlarda həm mövzu həm də dərsin gedişatı baxımından motivasiya yaradar.

Müxtəlif mənbələr, müşahidə və təcrübələr əsasında araşdırılıb, təhlil edilmiş dissertasiya mövzusunda əldə edilmiş ümumi nəticə odur ki, tələbələrdə dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün psixoloji və didaktik olmaqla bir sıra amilləri nəzərə alıb tələbələrə düzgün tələffüz anlayışları aşılamaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

a) Azərbaycan dilində:

1. Babayeva.K., Xarici dilin mənimsənilməsində eşitmə-tələffüz bacarıqları və onların formalaşdırılması. ADU, Elmi xəbərlər 2014/3.
2. Babayeva.T., Xarici dilin tədrisində TTV-nin rolu. ADU Elmi xəbərlər 2013/3.
3. Dəmirov A. Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərslər. Bakı 2007, 97 s.
4. Fərəcbəyli.K., İxtisas dilində dinləyib-anlamanın təliminə dair bəzi tövsiyələr. ADU Elmi xəbərlər, 2014/2.
5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.
6. Hüseynova.N., Xarici dil dərslərini maraqlı edən əsas amillər // Elmi xəbərlər, ADU, 2007/2.
7. Hüseynzadə.G., Dil Təlimində İnnovativ Metodlar, Bakı – 2012, 104 s.
8. Kərimov.F., Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı – 2002, 137 s.
9. Mahmudov.H., İngilis dili dərslərində texniki vasitələr çalışmalarından istifadə yolları, 1986. 46 s.
10. Mehrabov.A, Abbasov.Ə., Zeynalov.Z., Həsənov.R., Pedoqoji texnologiyalar. B.: Mürəcim, 2006, 372 s.
11. Mustafayev T.Ə., Səməndov C.H. Çoxdillilik şəraitində fonetikanın təliminin bəzi psixoloji xüsusiyyətləri / Respublika xalq təhsili sistemində xarici

dillərin fasiləsiz tədrisi problemi üzrə elmi-seminar müşavirənin tezisləri. Gəncə, 1990, s. 49.

12.Rzayeva.F., Motivasiya tələbələrdə xarici dilinə marağın yaradılması vasitəsi kimi, 2005, 134 s.

13.Salahov.R., Dil bacarıqlarının öyrədilməsinə mane olan bəzi amillər // Elmi xəbərlər, ADU, 2008/2.

14.Şirəliyev.Ə., Xarici dillərin tədrisində innovativ yanaşmalar / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika elmi konfransı materialları.Mürtəcim, 2011

b) Rus dilində:

15.Барсу́к Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М.: Высшая школа, 1983.

16.Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А., Фоланкина С.К., Шатилов С.Ф. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Высшая школа, 1982, 373 с.

17.Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Кислая С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. Киев: Виша школа, 1976, 286 с.

18.Павлов И.П. Лекции о работе больших полушарий головного мозга. Полное собрание трудов М.-Л., 1947.

19.Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: Пособие для учителей иностранного языка. М.: Просвещение, 1985, 208 с.

20.Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. М.: Русский язык, 1977, 216 с.

21.Рогова Г.В., Верещагина И.И. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. М., 1988, 116 с

C) İngilis dilində:

22.Allen, Harold B; Campbell, Russell N (1972) [1965]. Teaching English as a Second Language (Second ed.). New York: McGowan-Hill, Inc. p. 98-100

23.Diane Larsen, Freeman (2000). Techniques and Principles in Language Teaching

24.Foley, J.A. (2005). English in.....Thailand.RELC 30(2):223 – 234

25.Harmer, Jeremy. The Practice of English Language Teaching. 3rd Edition. pg. 79-80. Essex: Pearson Education Ltd., 2001

26.International Journal of Academic Research in Business and Social

27.Sciences December 2013, Vol. 3, No. 12 ISSN: 2222-6990) (63-64)

28.Joseph C., Mukalel (1998). Approaches to English language teaching

29.Lapp, J. R. Squire, & J. Jensen, Handbook of research on teaching the English language arts Mahwah, NJ: Erlbau. pp. 881-913.

30.Lundsteen, S. W. (1979). Listening: Its impact on reading and the other language arts (2nd ed.).Urbana, IL: NCTE/ERIC.

31.Nagaraj (2005) [sixth since 1996]. English Language Teaching:
Approaches, Methods, Techniques

32.Pinnell, G. S., &Jagger, A. M. (2003). Oral language: speaking and
listening in elementary classrooms.J. Flood, D.

d) İnternet əsası:

33.<http://www.muallim.edu.az/arxiv/2013/40/18.htm>

34.<http://www.tehsilproblemleri.com/?p=2408>

35.https://schoolweb.dysart.org/.../Vol7_1.pdf

36.<http://www.listenamminute.com/>

37.<https://teachingcommons.stanford.edu/.../teachi>

38.<https://www.ed.gov/.../use-technology-teaching>

39.www.edutopia.org/.../how-teachers-use-technol...

40.www.smu.edu › ... › Teaching Resources